Caner Taslaman

BİR MÜSLÜMAN EVRİMCİ OLABİLİR Mİ?

DESTEK
yayınları

DESTEK YAYINLARI: 750
ARAŞTIRMA: 180

CANER TASLAMAN / BİR MÜSLÜMAN EVRİMCİ OLABİLİR Mİ?

İmtiyaz Sahibi: Yelda Cumalıoğlu
Genel Yayın Yönetmeni: Ertürk Akşun
Yayın Koordinatörü: Özlem Esmergül
Editör: İsa Sarı
Son Okuma: Devrim Yalkut
Kapak Tasarım: İlknur Muştu
Sayfa Düzeni: Cansu Poroy
Sosyal Medya-Grafik: Tuğçe Budak - Ali Türkmen

Destek Yayınları: Ocak 2017
Yayıncı Sertifika No. 13226

ISBN ?

Abdi İpekçi Caddesi No. 31/5 Nişantaşı/İstanbul
Tel.: (0) 212 252 22 42
Faks: (0) 212 252 22 43
www.destekyayinlari.com
info@destekyayinlari.com
facebook.com/DestekYayinevi
twitter.com/destekyayinlari
instagram.com/destekyayinlari

İnkılâp Kitabevi Baskı Tesisleri
Matbaa Sertifika No. 10614
Çobançeşme Mah. Altay Sok. No. 8
Yenibosna – Bahçelievler / İstanbul
Tel.: (0) 212 496 11 11

Caner Taslaman

BİR MÜSLÜMAN EVRİMCİ OLABİLİR Mİ?

DESTEK
yayınları

Bosna Savaşı'nda (1992-1995)
zarar gören tüm masumlara...

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Bilimin de dinin de insanların evrene ve hayata bakış açılarında ne kadar önemli bir yer tuttuklarına hepimiz tanıklık etmekteyiz. Özellikle bilimin otoritesinin arttığı son birkaç yüzyılda, insanların zihninin şekillenmesinde bu kadar önemli olan bu iki alanın arasındaki ilişkinin nasıl kurulması gerektiği çözümlenmesi gerekli önemli bir mesele olarak karşımıza çıkmıştır. Yüksek lisans, doktora, doçentlik, profesörlük, post-doktora ve misafir akademisyenlik çalışmalarında bilim-felsefe-din üçgenindeki konuları çalışmış birisi olarak "bilim-din ilişkisi" denildiğinde hiçbir konunun evrim teorisi kadar tartışmaya sebebiyet vermediğini ve zihinleri meşgul etmediğini rahatlıkla söyleyebilirim. Bu konuyu yoğun olarak çalışmayan birçok kişinin de bu konunun tartışma ve sorun çıkartma potansiyelinden haberdar olduğu ve "bilim-din ilişkisi" denildiğinde geniş kitlelerin aklına ilk olarak bu teorinin geldiği rahatlıkla söylenebilir.

Bu kitapta bilim-felsefe-din ilişkisi açısından en çok tartışma konusu olan evrim teorisinin İslam dini açısından bir sorun teşkil edip etmediği ele alınacaktır. Bu konu birçok zaman evrim teorisinin delillerinin ne kadar güve-

nilir olduğuyla beraber değerlendirilmektedir. Böyle olunca iki tane ayrıntılı konu birbirine karışmakta; bu teorinin delillerinden dolayı mı yoksa İslam dini açısından sorun teşkil etmesi veya etmemesinden dolayı mı, teorinin kabul veya inkâr edildiği tam olarak açığa çıkmamaktadır. "Bir Müslüman evrimci olabilir mi?" ayrı bir sorudur, "Evrim teorisinin delilleri güvenilir midir?" ayrı bir sorudur. Bu sorular beraberce cevaplanmaya çalışılabileceği gibi bu soruların ayrı ayrı cevaplanmaları da mümkündür. İkinci alternatifin birçok karışıklığın önlenmesinde faydalı olduğunu defalarca gözlemledim. Bu kitapta bu soruların sadece birincisine odaklanılmakta, böylece bu teorinin İslam dini açısından sorun teşkil edip etmediğinin tam olarak ortaya çıkartılması hedeflenmektedir. Bunu bilimsel verileri göz önünde bulundurarak, felsefi değerlendirmeler yaparak ve Kuran ayetlerinin konularla ilişkisini irdeleyerek gerçekleştirmeye çalışacağım. İslam adına bu teoriye yapılmış bütün itirazları incelemek, hiçbir itirazın incelenmesini dışarıda bırakmadan kitabı yazmak en önemli hedeflerimden biri oldu. Bu kitap, hem bilim hem felsefe hem de ilahiyat alanlarıyla ilişkilidir. Bilimin farklı, felsefenin farklı, dinlerin farklı hakikatleri olamayacağına inananlardanım. Gelenekten gelen yorumların ve modernite adına beklentilerin esiri olmamak ise en temel ilkelerimden biridir.

Evrim teorisini, detaylı şekilde, ilk olarak Marmara Üniversitesi'ndeki doktora çalışmam sırasında ele aldım. Daha sonra Harvard Üniversitesi CMES'te ve Cambridge Üniversitesi Faraday Enstitüsü'nde misafir akademisyen olduğum dönemlerde de bu teori üzerinde çalıştım. Bu

teoriyle ilgili birçok televizyon programında yer aldım ve birçok üniversitede konferans verdim. Daha önce doktora çalışmamı genişleterek *Evrim Teorisi, Felsefe ve Tanrı* ismiyle görüşlerimi kitaplaştırmıştım. O kitapta, felsefe tarihindeki önemli birçok filozofun görüşleriyle ve bilim tarihindeki gelişmelerle bu teorinin ilişkisine, bu teorinin ortaya konulma süreci ile bilim felsefesi açısından incelenmesine ve Allah'ın varlığı hakkında ileri sürülen delillerin değerlendirilmesine de geniş yer ayırmıştım. Üniversitelerde verdiğim konferanslarda ve bu konuyla ilgili diğer etkileşimlerimde, bu konu bu kadar geniş ele alındığında birçok kişinin konunun genişliği içinde kaybolduğuna tanıklık ettim. Ayrıca aslında en çok merak edilenin "Bir Müslüman evrimci olabilir mi?" sorusunun cevabı olduğunu da gözlemledim. Bu yüzden sadece bu konuya odaklanan bir kitap yazmaya karar verdim ve bu kitabın yazımına başladım.

Bu kitabı yazarken uzun yıllar içerisinde bu konu hakkında oluşmuş birikimimden faydalandım. Dolayısıyla doktora sürecimde, Harvard ve Cambridge Üniversiteleri'ndeki çalışmalarımda katkısı olanların bu kitabın ortaya çıkmasında katkıları var. Ayrıca bu konuyla ilgili tartıştığım ve konuştuğum birçok kişiden ve bu kitabı okuyarak değerlendirmelerde bulunanlardan da istifade ettim. Tüm bu kişilere teşekkürü bir borç biliyorum, ayrıca bu kitabı okuduğunuz için siz okurlarıma da teşekkür ediyorum. Öneri, yorum ve eleştirilerinizi birçok çalışmama da erişebileceğiniz **www.canertaslaman.com** adresine iletmenizi rica ediyorum.

MODERN DÖNEMDE BİLİM VE DİN İLİŞKİSİ

Modern dönemde bilimin artan otoritesine tanıklık ettik. Bir bilginin "bilimsel" olduğunun söylenmesi onun güvenilir olduğunun en önemli göstergesi olarak kabul edilmeye başlandı. Bu olgunun, ortaya çıkış süreci ve hangi tarihten başlatılabileceği tartışılabilir fakat 17. yüzyılda bilimsel devrimin en kritik başarılarının elde edildiği dönemin bu süreç açısından özel önemi olduğu hemen herkesin üzerinde ittifak ettiği bir husustur. Bu yüzyıldaki Descartes, Galileo, Kepler ve de özellikle Newton gibi önemli felsefeci ve bilim insanlarının bilime katkıları sayesinde evren hakkında hiçbir zaman olmadığı kadar bilgi sahibi olduk.[1]

Bilimdeki gelişmeler sanayi devriminin ortaya çıkmasında etkili oldu. Sanayi devrimiyle hem ortaya yeni teknolojik ürünler çıktı ve bu ürünler yaşam tarzlarını dönüştürdü hem de bu süreç şehirleşme, çekirdek ailelerin

---

1. 17. yüzyıldaki bilimsel devrimin en etkili eseri Newton'un kısaca **Principia** olarak bilinen kitabıdır. Bu kitabın kozmolojiden felsefeye, ilahiyata kadar çok geniş bir alanda etkileri olmuştur: Isaac Newton, **The Principia: Mathematical Principles of Natural Philosophy**, Çev: Bernard Cohen ve diğ., The University of California Press, Berkeley, 1999.

çoğalması gibi büyük sosyolojik değişikliklerin tetikleyicisi oldu. Bu süreçte insanlar arası ilişkilerden devletlerin yapısına, savaşların yapılış şeklinden yeni uluslararası sömürü şekillerinin yaygınlaşmasına kadar birçok alanda büyük dönüşümler yaşandı. Büyük bir siyasi ve ekonomik güç olan Kilise'nin gücünü ve etkisini kaybetmesi de bu süreç içerisinde gerçekleşti ve geniş kitlelerin hayatlarında dine referanslar belirgin şekilde azaldı. 9-13. yüzyıllar arasında İslam medeniyetinin bilim ve felsefede dünyanın en etkili medeniyeti olmasına karşın 17-21. yüzyıllar arasında bahsedilen değişimleri yaşayan Batı-Hıristiyan medeniyeti dünyanın en etkili medeniyeti oldu. İslam dünyası bu medeniyetten bilimsel ve teknolojik gelişmeleri alırken, bu medeniyetin tarihsel süreç içerisinde yaşadığı şehirleşme, çekirdek ailelerin yaygınlaşması ve dine referansların azalması gibi olgulardan da etkilendi.

19. yüzyılın önemli sosyologları Auguste Comte, Karl Marx ve Emile Durkheim gibi düşünürler bilimin artan otoritesine karşı dinlerin öneminin azalacağını ve zamanla yok olacağını düşündüler. Örneğin Comte'a göre insanlık farklı aşamalardan geçmektedir ve son aşama olan pozitivist aşamada bilim dinlerin yerini alacaktır.[2] Dinlerin yok olacağıyla ilgili sosyolojik tahminlerin hepsinin yanlış çıktığını bugün rahatlıkla söyleyebiliriz fakat bilimin artan otoritesiyle aynı süreçte bireylerin hayatlarında dinin otoritesinin azaldığı da bir gerçektir. Bu, Batı-Hıristiyan medeniyeti için geçerli olduğu gibi bilim ve teknolojiyle beraber diğer birçok unsuru da bu

2. Auguste Comte, **Pozitif Felsefe Kursları**, Çev: Erkan Ataçay, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 2001, s. 32-38.

medeniyetin paradigmasından ithal eden İslam dünyası için de geçerlidir.

Tüm bu süreçleri tetikleyen bilimsel devrimin en önemli isimleri olan Descartes, Galileo, Kepler ve Newton gibi felsefeci ve bilim insanlarının hepsi dindar kimselerdi ve evrenle ilgili bulgularındaki hiçbir unsurun Allah'ın yaratmasıyla ve dinlerin yaratmayla ilgili öğretileriyle çelişkili olmadığını ifade etmişlerdir. Fakat sonraki tarihsel süreçlerde bilimle dinlerin arasında çelişki olduğunu ifade eden yaklaşımlarda yükseliş oldu. Batı-Hıristiyan dünyasında yaşanan bu sürecin nasıl olduğuyla ilgili tarihsel ve sosyolojik analiz yapmak bu kitabın konusunun dışında kalan, müstakil bir çalışmada ele alınmayı gerektirecek kadar uzun bir meseledir. Bilim ve din arasındaki ilişkiler ile ilgili konunun böylesi tarihsel ve sosyolojik bir arka plana sahip olduğuna işaret ederek bu konuyu geçiyorum.

Modern dönemde bilimin artan otoritesiyle beraber bilim-din ilişkisinin nasıl kurulacağı hayati bir konu olarak ortaya çıktı. Bilim ve din arasında çelişki olduğunu söyleyen düşünürlere karşı, bilimle dinin birbirlerinden tamamen farklı alanlar oldukları için aralarında bir çelişki veya uyum olduğundan bahsedilemeyeceğini söyleyen düşünürler de, bilimle dinin arasında olumlu ve birbirini tamamlayıcı yönde ilişki kurulması gerektiğini ifade eden düşünürler de oldu.[3] Bu sonuncu yaklaşıma kendimi yakın görüyorum; 12. yüzyıl filozoflarından İbn Rüşd gibi

---

3. Bilimle dinin arasındaki ilişkinin nasıl kurulabileceğiyle ilgili yaklaşımların sınıflaması için bakabilirsiniz: Ian G. Barbour, **When Science Meets Religion**, Harper Collins Publishers, San Francisco, 2000, s. 4-12.

din ile bilimi arkadaş veya sütkardeş olarak[4] ve 21. yüzyılın bilim insanı ve ilahiyatçısı John Polkinghorne gibi din ile bilimi kuzenler olarak tanımlayan yaklaşımı en isabetli yaklaşım olarak benimsiyorum.[5]

Bilim-din arası ilişki kurulurken "Hangi bilim?" ve "Hangi din?" sorularının cevabının aydınlatılması gerektiğini de unutmamalıyız. "Bilim" ve "din" gibi genelleyici ifadeler birçok zaman yanıltıcı olabilmektedir. Dinin içinde farklı mezheplerin ve ilahiyatçıların, ne kadar birbirinden ayrı görüşler ifade ettiklerine hepimiz tanıklık etmişizdir. Bilimin içinde de yoruma açık (hermenötik ile ilgili) bir alan vardır, örneğin Einstein ve Niels Bohr'un kuantum teorisiyle ilgili farklı yorumları felsefi açıdan çok kritik bir konu olan determinizmin farklı anlaşılmasına götürecek kadar önemliydi.[6] Bilim-din ilişkisiyle ilgili konuları verimli bir şekilde çalışmak için her iki alanın da multidisipliner bir çalışmanın ciddiyetiyle değerlendirilmesi ve ilişki kurulurken felsefe alanının birikiminden yararlanılması olmazsa olmaz şartlar olarak gözükmektedir.

Bu kitapta, evrim teorisi ile "İslam" dininin çelişip çelişmediğini ele alırken "İslam" adına bu teoriye getirilmiş olan eleştirilerin hepsini ele almaya gayret edeceğim. Ay-

---

4. İbn Rüşd, **Faslü'l Makal**, Çev: Bekir Karlığa, İşaret, İstanbul, 1992; Hüseyin Sarıoğlu, **İbn Rüşd Felsefesi**, Klasik, İstanbul, 2003, s. 203-220.

5. John Polkinghorne, **Quantum Physics and Theology**, SPCK, London, 2007, s. 15.

6. Bilimin de hermenötik bir yönü bulunması hakkında bakınız: Stephen Happel, "Metaphors and Time Asymmetry: Cosmologies in Physics and Christian Meanings", Ed: Robert John Russell, Nancey Murphy ve C. J. Isham, **Quantum Cosmology and the Laws of Nature**, The Center for Theology and the Natural Sciences, Berkeley, 1999, s. 108-109.

rıca "Dinde metaforlar vardır" gibi bir genellemenin çuvalına bütün eleştirileri koyup (bazılarının yaptığı gibi), bu konuyla ilgili ileri sürülen itirazların üzerini örtmeye çalışmayacağım. Kısacası önümüzdeki sayfalarda evrim teorisi hakkında "din" (bu kitapta sadece İslam dini açısından konu ele alınacaktır) adına ileri sürülen görüşler incelenerek, bilim-felsefe-din ilişkisinin bu en tartışmalı konusu değerlendirilecektir.

EVRİM TEORİSİNİN ORTAYA KONULMA SÜRECİ VE TEMEL TEZLERİ

Odak noktamız olan İslam inancı açısından evrim teorisinin kabulünün bir sorun teşkil edip etmediği meselesine geçmeden önce bu teori hakkında kısa bir şekilde bilgi vererek evrim teorisinin ortaya konulma sürecini ve bu teorinin ne dediğini kısaca anlatmaya çalışacağım. Bugünkü anlamda anlaşılan şekliyle "evrim teorisi" ile birkaç milyar yıl önceki tekhücreli bir (veya birkaç) canlının soyları boyunca ortaya çıkan değişimlerin sonraki nesillere aktarıldıkları bir süreçle dünyamızdaki bütün canlıların oluştukları anlatılır. Bu süreçte doğal seleksiyon, mutasyon, seksüel seleksiyon gibi mekanizmalara atıf yapılır. Bu teori bugünkü şeklini almadan önce Lamarck'tan, Darwin'den Yeni-Darwinciliğe önemli değişiklikler geçirmiştir.

Türlerin birbirlerinden değişerek oluştuklarını ifade eden detaylı bir biyolojik teoriyi ilk olarak ortaya koyma ayrıcalığı Lamarck'a aittir. O, önceden, uzun yıllar

Linnaeus'u takip ederek türlerin sabitliği fikrini savundu.[7] Ancak 56 yaşına geldiğinde (1800 yılında) evrimci fikirleri savunmaya başladı ve 1809'da, 65 yaşında, en ünlü eseri *Philosophie Zoologique*'yı (Hayvanbilimsel Felsefe) yazdı. Lamarck, evrim sürecinin yavaş aşamalarla gerçekleştiğini ve birçok nesil geçtikten sonra yepyeni bir türün oluştuğunu söyledi. Evrim, ufak aşamaların uzun bir zaman boyutu içerisinde birbirine eklenmesiyle gerçekleşen dikey bir aşamaydı ve bu yüzden hissedilemiyordu. Lamarck, canlılara içkin olan ve onları kompleksliğe götüren bir eğilim olduğunu ve bunun, Yaratıcı'nın canlılara bahşettiği bir unsur olduğunu söyledi. Lamarck'a göre en basit canlılar "kendiliğinden türeme" yoluyla oluşuyordu ve daha sonra en kompleks canlılar baştaki bu "kendiliğinden türeyen" canlılardan evrimleşiyordu. İnsan en yüksek mükemmelliği temsil ettiği için canlılar insana yaklaştıkları ölçüde mükemmeldi. İnsan, evrimin en son ürünüydü ve maymunumsu canlılardan evrimleşmişti.[8] Böylece Lamarck, Darwin'den önce maymunumsu canlılardan insanın evrimleştiğini açıkça söyledi. Descartes ve Buffon gibi dönemin Fransa felsefe ve biliminde etkin olan ve insanla hayvanlar arasına geniş bir uçurum koyan düşünürlere karşı Lamarck, insanla hayvanları evrimsel bir şemada birleştirdi.

Lamarck, çevredeki değişikliklerin canlılarda yeni ihtiyaçlar doğurduğunu, bu ihtiyaçlar sonucunda canlıların

7. Peter J. Bowler, **Evolution the History of an Idea**, University of California Press, Los Angeles, 1984, s. 78.
8. Jean Baptiste Lamarck, **The Zoological Philosophy**, Çev: Hugh Elliot, Macmillan, London, 1990, s. 30-39, 60, 71, 170.

hareketlerinin bedenlerinde değişiklikler oluşturduğunu ve bu değişikliklerin sonraki nesillere aktarıldığını söyledi. Kullanılan organlar sinirsel sıvıdan daha çok faydalanıp gelişiyor, buna karşılık kullanılmayan organlar köreliyordu.[9] Bilinen en ünlü örneğe göre zürafaların boyunları yüksek dallardaki yaprakları yiyebilmek için uğraşmaları sonucunda uzamıştır ve bu özellik sonraki nesillere aktarılıp türün özelliği olmuştur. Bu yaklaşım, türlerin oluşumunu doğal seleksiyon temelinde açıklayan Darwin'inkinden farklıdır. Örneğin Darwinci tarzda uzun boyunlu zürafaları açıklamaya kalkan biri; önce zürafaların kısa boyunlu ataları olduğunu, bunlardan oluşan nesiller içinde bazı uzun boyunlu varyasyonlar (çeşitliliğin içinde bir tip) oluştuğunu ve bu uzun boyunlu zürafaların daha iyi beslenebilmelerinden dolayı, yani daha avantajlı olmalarından dolayı doğal seleksiyon mekanizmasıyla seçildiklerini, kısa boyunlu olanların ise yok olduklarını söyler.[10] Lamarck'ın anlatımında çevresel değişiklikler öncedir, bunlar canlıdaki değişime sebep olur. Darwin'de ise varyasyonlar önce vardır, doğanın düzenleyici etkisi olan "doğal seleksiyon" sonra devreye girer ve çevreye uyum sağlayanları seçerken diğerleri elenir. Genetikte sonradan kazanılan özelliklerin aktarılamayacağı fikri ön plana çıkınca Lamarck'ın yaklaşımı gözden düştü ve Darwin ile doğal seleksiyon mekanizması ön plana çıktı.

Charles Darwin'in dedesi Erasmus Darwin, Lamarck'la hemen hemen aynı dönemde, canlıların bir evrim süreciy-

9. Jean Baptiste Lamarck, **The Zoological Philosophy**, s. 113.
10. Philip Kitcher, **Abusing Science the Case Against Creationism**, MIT Press, Cambridge, 1982, s. 8.

le oluştuğundan bahsetti. Onun yaklaşımında, canlının evriminde kendi çabası önemlidir. Açlık, susuzluk ve benzeri durumlara karşı gösterilen tepkilerle, zevk ve acı gibi unsurlardan doğan çabalar canlının gelişmesini ve yeni özellikler kazanmasını sağlar, sonra bunlar yeni nesillere aktarılır. Erasmus'un yaklaşımları, canlıların "ortak bir ata"dan gelmiş olabileceğini söylemesi açısından önemlidir. O, insanın maymunla ortak bir atadan gelmiş olabileceğini de söylemiştir. Ancak torunu gibi ortak atadan sonra dallanan soyağacından bahsetmemiştir.[11] Erasmus, canlıların daha kompleks bir yapıya doğru evrimleşmelerinin Allah tarafından canlılara içkin yaratılan özelliklerle mümkün olduğunu ifade etti.[12] Yazılarında savunduğu fikirlerin Kitabı Mukaddes ile uyum içinde olduğunu göstermek için Kitabı Mukaddes'ten alıntılar yapıyordu. O, Allah'ın, araçsal sebeplerle –doğa yasaları içinde kalarak ve bu yasaları kullanarak– canlıların yaratılışını gerçekleştirdiğini savundu.[13] Aslen hekim olan ve Newton ile Leibniz'den etkiler taşıyan Erasmus'un yaşadığı çağda, araçsal sebeplerle ilgili olarak birçok düşünür benzer yaklaşımlar ifade ettiler.

"Evrim teorisi" birçok kişinin zihninde Charles Darwin ile özdeşleşmiştir. (Onunla aynı dönemde doğal seleksiyonlu evrim teorisi anlayışını savunan Alfred Russel Wallace arka planda kalmıştır.)[14] Darwin, teorisini ayrın-

---

11. Fairfield Osborn, **From the Greeks to Darwin**, Macmillan and Co., USA, 1899, s. 141-148.
12. Peter J. Bowler, **Evolution the History of an Idea**, s. 77.
13. Erik Nordenskiöld, **The History of Biology**, Çev: L. Bucknall Eyre, Tudor Publishing Co. New York, 1920, s. 295.
14. Alfred Russel Wallace, "On the Tendency of Varieties to Depart Indefinetly from the Original Type", **Zoology**, No: 3, 1958.

tılarıyla ilk olarak en ünlü kitabı olan *Türlerin Kökeni*'nde 1859 yılında yayımladı, bu eser dışında on dokuz kitap daha yazdı ama hiçbiri bu eser kadar ünlü değildir.[15] Darwin'in bu kitabı 1831-1836 yıllarındaki "hayatımın en önemli olayı"[16] dediği Beagle gemisiyle yolculuğunun ve sonrasındaki ayrıntılı çalışmalarının sonucudur.[17]

Darwin, Ekim 1838'de, ünlü iktisatçı ve papaz Malthus'un *Nüfus Prensibi Üzerine* (An Essay on The Principle of Population)[18] kitabını okuduğunu ve "yaşam kavgası" ile "doğal seleksiyon" fikirlerinin oluşumunda bu kitabın etkili olduğunu yaşamöyküsünde belirtmiştir.[19] Ernst Mayr, Malthus'un, Darwin'in evrim teorisinin oluşmasındaki katkısını, Darwin'in teorisindeki beş madde ve üç çıkarım ile gösterir:

1. Bütün türlerin öyle yüksek bir üreme gücü vardır ki bu, Malthus'un geometrik büyüme dediği sonuca götürür. Bu durum, türlerin yavruları da başarılı bir şekilde üreyebilirlerse gerçekleşir.

2. Senelik küçük dalgalanmaları ve arada gerçekleşen büyük dalgalanmaları hariç tutarsak nüfus genelde belli bir sabitliktedir.

15. Charles Darwin, **The Origin of Species**, Penguin Classics, London, 1985.
16. Charles Darwin, "Özyaşam", Çev: Hüsen Portakal, Ed: Francis Darwin, **Charles Darwin Yaşamı ve Mektupları**, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 38-40.
17. Darwin bu gezisindeki notlarından hareketle şu kitabı yazmıştır: Charles Darwin, **Voyage of The Beagle**, Penguin Classics, London, 1989.
18. Thomas Robert Malthus, **An Essay on the Principle of Population**, Sentry Press, New York, 1965.
19. Charles Darwin, "Özyaşam", **Charles Darwin Yaşamı ve Mektupları**, s. 96.

3. Doğal kaynaklar sınırlıdır. Sabit bir çevrede genelde bu kaynaklar sabit kalır.

Çıkarım 1: Mevcut kaynakların besleyebileceğinden daha çok nüfus ürediğine göre, bireyler arasında yaşam için şiddetli bir kavga olacaktır ve bu yeni neslin yalnızca bir bölümünün normal yaşam süresini yaşayabileceğini göstermektedir.

4. Bireylerin hepsi birbirinden farklıdır; her nüfusun içinde bir sürü farklılıklar vardır.

5. Bu farklılıkların çoğu kalıtımsaldır.

Çıkarım 2: Yaşam mücadelesinde var olmak rastgele değildir, bu daha çok kalıtsal özelliklere bağlıdır. Bu değişik özelliklere sahip olan varlıkların arasında bu değişikliklerin belirleyici olduğu doğal seleksiyon mekanizması işler.

Çıkarım 3: Nesiller boyunca süren bu doğal seleksiyon süreci, ilerideki nesillerin küçük aşamalarla değişmesine rol açar; işte bu Darwin'in evrim teorisidir ve türler böyle oluşur.[20]

Darwin'in evrim teorisi; en önemli mekanizması "doğal seleksiyon" olan, bütün canlıların geçmişte yaşamış tekhücreli "ortak bir ata"dan (common ancestor) değişerek geldiklerini söyleyen ve onları "ortak bir soy" (common descent) yoluyla bağlayan bir teoridir. Günümüzde "evrim teorisi" veya "Darwinizm" denildiğinde akla gelen biyolojik teori, temelde, Darwin'in doğal seleksiyon fik-

20. Ernst Mayr, **The Growth of Biological Thought**, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 1982, s. 479-480.

riyle 20. yüzyılda genetikteki gelişmelerin bir sentezidir ki bu yaklaşım "Yeni-Darwinizm" (Neo-Darwinizm) olarak da anılır. Yeni-Darwinizm'in kurucularından biri olarak gösterilen Theodosius Dobzhansky, "Yeni-Darwinizm" ismi yerine "sentetik teori" (synthetic theory) ve "evrimin biyolojik teorisi" (biological theory of evolution) demeyi tercih ettiğini; çünkü biyolojinin genetik, sistematik, karşılaştırmalı morfoloji, fosilbilim, embriyoloji, ekoloji dallarının da konuyla ilgili olduğunu söylemektedir.[21] Birçok kişinin "modern sentez" (modern synthesis) veya "evrimci sentez" (evolutionary synthesis) deyimleriyle kastettiği de en temelde Darwinizm'in genetikle birleştirilmiş halidir.[22] Evrimi çalışan biyologlar arasında doğal seleksiyonu ön plana çıkartan "seleksiyoncu" (selectionism) kanada karşılık (bunlar genetik değişikliklere çok vurgu yapmaz), seleksiyona az önem atfeden "moleküler evrimin nötral teorisi"ni (neutral theory of molecular evolution) benimseyenler de vardır.[23] Genel eğilim ise türlerin değişimini, doğal seleksiyon ile mutasyon (genlerdeki değişiklikler) mekanizmalarının ikisine birden atıfla açıklayan ve bunun yanında başka mekanizmaları da (seksüel seleksiyon, genetik sürüklenme gibi) değerlendiren evrim teorisi yaklaşımlarının savunulmasıdır.

Yeni-Darwinizm'in en önemli özelliği, genetikteki en son bulgularla evrim teorisini birleştirme çabasıdır. Emb-

---

21. Theodosius Dobzhansky, **Evolution, Genetics and Man**, John Wiley and Sons, New York, 1961, s. 109-110.
22. Peter J. Bowler, **Doğanın Öyküsü**, Çev: Meltem Mater, İzdüşüm Yayınları, İstanbul, 2002, s. 139.
23. Wen-Hsiung Li, **Molecular Evolution**, Sinnauer Associates Publishers, Massachusetts, 1997, s. 55.

riyoloji veya geçmiş dönem fosillerinin incelenmesi üzerine yoğunlaşan bir Yeni-Darwinci, bir Lamarckçıdan farklı olarak, sonradan kazanılan özelliklerin aktarılamayacağı kabulünden yola çıkarak embriyo gelişiminin veya fosiller arasındaki benzerliklerin değerlendirmesini yapar. Bu temel dışında, Yeni-Darwinci olarak adlandırılabilecek pek çok bilim insanı, birçok önemli konuda kendi aralarında anlaşmazlıklara da sahiptir. Örneğin Edward O. Wilson ve onun gibi düşünenler, genlerimizde kodlu biyolojik yapımızın, sosyolojik yapımızı ve kültürümüzü oluşturduğu iddiasındaki "sosyobiyoloji" diye anılan yaklaşımı savunmaktadırlar.[24] Diğer yandan Stephen Jay Gould ve onun gibi düşünenler, sosyobiyolojiyi kötü bir bilim olarak değerlendirmekte ve bu "bilim" dalının "masalsı" anlatımlarla dolu olduğunu savunmaktadırlar.[25] Yeni-Darwinizm'in genel eğilimi, canlılardaki değişimlerin genlerdeki "ufak değişikliklerin" (micro-mutation) birikmesiyle gerçekleştiğini iddia etmek üzerine kuruludur. Buna karşı Niles Eldredge, Stephen Jay Gould gibi Darwinci doğal seleksiyonun temel belirleyici olduğunu kabul eden biyologlar "kesintili denge" (punctuated equilibrium) teorileriyle bu ana görüşe karşı çıktılar.[26] Dobzhansky'nin de dediği gibi birçok biyolog, biyoloji ve evrimle ilgili hâlâ çözülmemiş birçok problem olduğunun farkındadırlar fakat an-

24. Edward O. Wilson, "Heredity", Ed: Michael Ruse, **Philosophy of Biology**, Prentice Hall, New Jersey, 1989, s. 246-252.
25. Stephen Jay Gould, "Sociobiology and the Theory of Natural Selection", Ed: G. W. Barlow ve J. Silverberg, **Sociobiology: Beyond Nature/Nurture**, Westview Press, Colorado, 1980, s. 257-269.
26. Niles Eldredge ve Stephen Jay Gould, "Punctuated Equilibria: Alternative to Phyletic Gradualism", **Models in Paleobiology**, Freeman, San Francisco, 1972.

ti-evrimciler, evrim teorisinin komple şüpheli olduğunu zannetmektedirler.[27] Kısacası ortak bir veya birkaç atada canlıların soylarını birleştirme ve türlerin birbirlerine dönüştükleri gibi ana fikirler sabit kalmakla beraber, evrimsel biyoloji, araştırmaların ve tartışmaların devam ettiği, biyolojinin birçok alanıyla ilişkili dinamik bir disiplin olarak günümüzde çalışılmaktadır.

27. Theodosius Dobzhansky, "Nothing in the Biology Makes Sense Except in the Light of Evolution", Ed: Connie Barlow, **Evolution Extended**, MIT Press, Cambridge, 1994.

EVRİM TEORİSİ İLE ALLAH İNANCININ İLİŞKİSİNDE FARKLI YAKLAŞIMLAR

Evrim teorisi ile Allah inancının ilişkisi hakkındaki yaygın yanılgıların en önemlilerinden biri, evrim teorisini ortaya koyanların veya ona inananların ateizmle, evrim teorisine inanmayanların ise teizmle özdeştirilmeleridir. Oysa gerçek hiç de böyle değildir; evrim teorisine inanan birçok teist bilim insanı, felsefeci ve ilahiyatçı mevcuttur. Nitekim Darwin'in teorisinin Amerika'da tanınmasını sağlayan Harvard Üniversitesi'nden botanikçi Asa Gray, bugün savunulan şekliyle evrim teorisinin babası diyebileceğimiz Theodosius Dobzhansky, çağımızın belki de en önemli biyoloji-genetik projesi olan İnsan Genom Projesi'nin uzun yıllar başkanı olmuş Francis Collins, çağımızın en önemli fosilbilimcilerinden Simon Conway Morris gibi evrim teorisinin geliştirilmesinde katkısı olan ünlü bilim insanları, kendi Allah inançlarıyla evrim teorisi arasında bir çelişki olmadığını ifade etmişlerdir. Hatta ünlü ateist bilim ve biyoloji felsefecisi Michael Ruse da, hem Allah'a hem evrim teorisine beraberce inanılmasında bir sakınca olmadığını ifade etmiştir. Birçok ateist ise evrim teorisinin doğru olup olmadığı ile hiç ilgilenmeden ateist olmuştur. Hem evrim teorisine inanç ile ateizmin,

hem de teizm ile evrim teorisini reddetmenin özdeşleştirilmesi, çok yapılan ciddi bir hatadır.

Ayrıca Allah'ın varlığı ile yokluğunun bilinemeyeceğini iddia eden veya bu konu üzerinde hiç düşünmeden nötr bir tavır alanlar da bulunmaktadır. Bu kategori Allah'a inanç açısından üçüncü bir kategori olan bilinemezci (agnostik) kategori olarak ele alınabilir. Evrim teorisi için de aynı ayrım yapılabilir. Evrim teorisinin doğruluğunu kabul edenler birinci, yanlışlığını kabul edenler ikinci, bu teorinin doğru mu yanlış mı olduğunun bilinemeyeceğini iddia edenler ve bu teoriye karşı umursamaz olanlar üçüncü bir kategori olarak ele alınabilir. Şu halde Allah inancında da evrim teorisine inançta da üçer kategori karşımıza çıkar; bunların birbirleriyle kombinasyonları ise dokuz kategori eder. Bu kategorileri şu şekilde göstermek mümkündür:[28]

A)

1. Evrim teorisine inanan – Bilinemezciler
2. Evrim teorisine inanan – Ateistler
3. Evrim teorisine inanan – Teistler

B)

1. Evrim teorisini reddeden – Bilinemezciler
2. Evrim teorisini reddeden – Ateistler
3. Evrim teorisini reddeden – Teistler

---

28. Bu sınıflamayı ilk olarak şu kitabımda önerdim: Caner Taslaman, **Evrim Teorisi, Felsefe ve Tanrı**, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 276-300.

C)

1. Evrim teorisi bilinemez diyen – Bilinemezciler
2. Evrim teorisi bilinemez diyen – Ateistler
3. Evrim teorisi bilinemez diyen – Teistler

Bir kategoride aynı sınıfa sokacağımız kişilerin, evrim teorisine bakışları veya Allah inancına bakışlarının aynı olmadığını da bilmeliyiz. Örneğin süreç felsefesine inanan Whitehead'in, Hıristiyan rahip ve fosilbilimci Theilhard de Chardin'in ve Müslüman felsefeci Muhammed İkbal'in her üçü de "evrim teorisine inanan-teistler" kategorisinin içindedirler fakat üçünün Allah inancında önemli farklar bulunmaktadır. Ayrıca şahısları bu kategorilerden birine sokmakta da önemli zorluklar vardır. Örneğin Darwin'in en temel eserlerine baktığımızda teist olduğunu gösteren cümleler ile karşılaşırken, mektuplarının bazısında bilinemezci bir yaklaşımla karşılaşıyoruz. Bu dokuzlu sınıflama, herkesi tam anlamıyla açıklayan bir sınıflama olarak da anlaşılmamalıdır; aynı kategorinin içine giren kişilerin arasında da farklılıklar olduğu unutulmamalıdır. Fakat bu sınıflama bize "evrimci-ateist" ve "evrim karşıtı-teist" ayrımıyla herkesi sadece iki kategoriye paylaştıran yaklaşımın, ne kadar eksik ve yanıltıcı olduğunu göstermekte ve bu ilişkiyi belirlememizde bize daha kullanışlı bir sınıflama sunmaktadır. Bahsedilen yanıltıcı ikili ayrım, sadece eksik bir sınıflama olmakla kalmamakta; böylesi yanlış bir ayrımla beraber insanlara "Ya Allah'a inanıp evrimi reddedeceksin ya da evrime inanıp Allah'ı reddedeceksin" denmekte, başka bir alternatif sunulmamakta, bu yan-

lış yüzünden yanlış ve gereksiz kutuplaşmalarla beraber hem Allah inancına hem de evrim teorisine karşı peşin hükümlü yaklaşımlara sebep olunmaktadır.

19. yüzyılda evrim teorisi ortaya konulmadan önce de birçok ateist vardı. Evrim teorisi ile hiç ilişkisi olmayan birçok sebep ateizme yol açabilir. Öyleyse "evrimci-ateist" kategorisindeki her kişinin ateizminin kaynağını evrim teorisine bağlamamak veya "evrimci-bilinemezci" kategorisindeki her kişinin bilinemezciliğine evrim teorisinin sebep olduğunu düşünmemek gerekir. Örneğin Darwin'in teizm ile bilinemezcilik arasında geliş gidişlerinde "kötülük sorunu" önemli bir yer tutmaktadır; Asa Gray'a yazdığı bir mektupta bir insanın yıldırım çarpması ile ilgili ölümünü sorgularken buna tanıklık edebiliriz.[29] *Türlerin Kökeni* kitabında ve daha birçok yerde Yaratıcı'yı ve doğal seleksiyonlu evrim teorisini uzlaştıran Darwin'in, kimi zaman "bilinemezci" (bazılarına göre "ateist") yaklaşımla Yaratıcı'ya inancı arasında gidip geldiği doğru olsa da, doğal seleksiyonlu evrim teorisinin bunun sebebi olduğu söylenemez.

Evrim teorisi hakkındaki kabullerin, Allah inancını nasıl etkilediğini veya etkileyip etkilemediğini bulmak, birçok zaman gerçekten zordur. Çünkü kişilerin Allah'ın varlığına veya yokluğuna dair inançları sırf canlıların dünyasından gelen verilerle değil, aynı zamanda psikolojik yapıları, varoluşsal sorunları, sosyo-politik yaklaşımları, şahsi tecrübeleri gibi birçok unsurla alakalıdır. Bunun örnek-

29. Francis Darwin, **Charles Darwin Yaşamı ve Mektupları**, Çev: Hüseyin Portakal, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 83.

lerinden birini Karl Marx ve Friedrich Engels ikilisinde gözlemleyebiliriz. Onlar, Darwin'in evrim teorisini daha duymadan önce materyalist-ateist bir inancı benimsemişlerdi. Marx 1841 yılında yazdığı doktora tezinde ilkçağın ünlü materyalistleri Demokritos ve Epikuros'u incelemişti. Daha bu eserinde materyalist yaklaşımını ortaya koymuştu.[30] Darwin'in evrim teorisini Marx ve Engels beğeniyle karşıladı,[31] hatta Engels, Marx'ın sosyal dünyadaki teorisinin canlılar dünyasındaki karşılığının Darwin'in evrim teorisi olduğunu söyledi.[32] Sonuç olarak Engels ve Marx, kendilerinin sosyo-politik dünyada Hegel'in felsefesine materyalist bir doğrultu vererek öngördükleri evrimsel sürecin, canlılar dünyasında da geçerli olduğunu söyleyen bir teoriyi severek kabul ettiler. Fakat onlar, bu teori sebebi ile materyalist-ateist olmadılar; felsefelerinin temelindeki "evrim" kavramının, canlılar dünyasında karşılığını görmeleri gibi sebeplerle bu teoriyi beğendiler. Benzer bir durumu Friedrich Nietzsche'nin yaklaşımında da gözlemlemekteyiz. Nietzsche bir yandan felsefesine aykırı bulduğu "doğal seleksiyon" kavramını eleştirirken,[33] diğer yandan insanların hayvanlardan türediğine dair atıflarıyla evrim teorisini kabul ettiğini göstermiştir.[34] Fakat genel olarak

---

30. Karl Marx, **Demokritos ile Epikuros'un Doğa Felsefeleri**, Çev: Hüseyin Demirhan, Sol Yayınları, Ankara, 2000, s. 9-76.
31. Karl Marx ve Friedrich Engels, **Din Üzerine**, Çev: Kaya Güvenç, Sol Yayınları, Ankara 2002, s. 127, 151, 175, 233.
32. Michael Ruse, **Can A Darwinian Be A Christian**, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, s. 174-175.
33. Friedrich Nietzsche, **Güç İstenci**, Çev: Sedat Umran, Birey Yayınları, İstanbul, 2002, s. 337-339.
34. Friedrich Nietzsche, **Deccal**, Çev: Oruç Aruoba, Hil Yayınları, İstanbul, 2001, s. 25; Friedrich Nietzsche, **Güç İstenci**, s. 338.

Nietzsche'yi okuduğumuzda, onun evrim teorisi olmasa da ateist olacağını rahatlıkla söyleyebiliriz. Sonuç olarak "evrim teorisine inanan-ateist" sınıftaki Marx, Engels ve Nietzsche evrim teorisinden ateizme geçmediler. Oysa Richard Dawkins de "evrim teorisine inanan-ateist" sınıf içinde yer almaktadır ve kitaplarının birçok yerinde ateizmin ancak evrim teorisi sayesinde rasyonel olabildiğini savunmaktadır.[35] Bu tip nedensel ilişkileri tespit etmek de, şahısların inançları ve bu teoriye karşı tavırları arasındaki ilişkiyi değerlendirirken önemlidir. Bunlar şu şekilde özetlenebilir:

1. Evrim teorisine yaklaşım neden, Allah inancı konusundaki tavır sonuç olabilir.

2. Evrim teorisine yaklaşım sonuç, Allah inancı konusundaki tavır neden olabilir.

3. Evrim teorisi ve Allah inancı arasında neden ve sonuç ilişkisi olmayabilir.

Evrim teorisi ve Allah inancı açısından yaptığım dokuz maddeli sınıflama bile bu sınıflara dahil olanlar hakkında her türlü bilgiyi verebilecek mahiyette değildir; eleştirisini yaptığım ikili sınıflamanın ne kadar yetersiz kaldığını bu açıklamaların daha iyi anlamanızı sağlayacağını düşünüyorum.

Bu kitabın odak konusu olan Müslümanlar hakkındaki yaygın kanaat, Müslümanların büyük kısmının evrim teorisine karşı olduğu ve bu teoriyi Allah inançlarıyla çelişkili

---

35. Richard Dawkins, **The Selfish Gene**, Oxford University Press, Oxford, 1989, s. 1.

gördükleri yönündedir. Fakat 2008-2012 yılları arasında, dünyanın dini konularda araştırmalar yapan en önemli kuruluşlarından biri olan Pew Research Center'ın Müslüman kökenli nüfus arasında yaptırdığı ankette; 22 ülkenin 13'ünün yarısının veya daha fazlasının, insan dahil türlerin zaman içerisinde evrimle oluştuklarına inandıkları saptandı. Buna karşılık 4 ülkenin yarısının veya daha fazlasının, insan dahil türlerin en başından bugünkü şekliyle var olduklarına inandıkları tespit edildi.[36] Kazakistan %79, Lübnan %78, Filistin %67, Fas %63, Özbekistan %58 ile evrime en çok inanılan ülkeler oldular. Irak %67, Afganistan %62, Tacikistan %55, Endonezya %55, Türkiye %49 ile insan ve diğer türlerin en baştan bugünkü haliyle oluştuklarını söyleyip evrimi en çok reddeden ülkeler oldular. Müslümanların evrime inanma ortalamaları ise %53 oldu. (%47'nin bir bölümü iki şıktan birini işaretlemeyenlerdir.) Amerika'daki Hıristiyanların evrime inanma ortalamalarının %46 olduğunu (aynı anket kuruluşunun tespitlerine göre) düşünürsek, bu oran beklentilerin çok üzerinde çıkmıştır diyebiliriz. (Bu arada Amerika'daki Müslümanların %45'i evrime inanarak, dünya genelindeki Müslümanların %53 olan ortalamalarının altında kalmışlardır.)[37]

---

36. Ankete katılanlara "İnsanların ve diğer canlıların zamanla evrimleştiğine inanan Müslümanlar" (Muslims who believe humans and other living things have evolved over time) ve "İnsanların ve diğer canlıların her zaman bugünkü şekliyle var olduğuna inanan Müslümanlar" (Muslims who believe humans and other living things have always existed in present form) şeklinde iki şık sunuldu. Bu iki şıktan birini işaretleyenlerin yanında iki şıktan birini işaretlemeyenler de oldu.
37. Bu anketi Pew Research Center için Opinion Research Business ve Princeton Survey Research yaptılar: "The World's Muslims: Religion, Science and Popular Culture", http://www.pewforum.org/2013/04/30/the-worlds-muslims-religion-politics-society-science-and-popular-culture, 2013.

Bahse konu ülkelerin hemen hepsinde, İslam'ın ilahi din olduğunu inkâr edenlerin oranı evrim teorisini kabul edenlere nazaran çok daha düşüktür. Bu da Müslüman ülkelerde İslam'a inanan yüksek bir yüzdenin, inançlarıyla evrim teorisi arasında bir sorun bulmadıklarını göstermektedir. Beklentilerden daha yüksek çıkan bu evrime inanma yüzdelerine karşın Müslümanlar arasında (Hıristiyan ve Yahudiler arasında olduğu gibi) bilim-din ilişkisi açısından en çok tartışma ve gerilim çıkartan konunun evrim teorisi olduğu da açık bir gerçektir. Bu veriler, gerilimin düşük olduğunu değil sadece sanılandan daha düşük olduğunu göstermektedir.

BİR MÜSLÜMAN'IN DİN ADINA NEYİ REDDETMESİ GEREKİR?

İlkönce şu soruyu cevaplamamız yerinde olacaktır: Bir Müslüman'ın din adına neyi reddetmesi gerekir? İslam'ın içindeki farklı mezhepler ve gruplar, Kuran'ın dindeki otoritesi üzerinde hemfikirdir. Temel inançlarla ilgili konuların Kuran'da bir temeli olması gerekir. Nitekim Allah'ın varlığından yüksek kudretine, Hz. Muhammed'in peygamberliğinden ahiret yaşamının varlığına kadar tüm İslami temel inançların Kuran ayetlerinde dayanakları vardır. Bir Müslüman'ın, dini inancının gereği olarak neyi reddetmesi gerektiğini şöyle tanımlayabiliriz: Eğer bir iddia Kuran'daki bir ayetle çelişiyorsa Müslüman'ın o iddiayı dini inancı adına reddetmesi gerekir. Ayetle çelişmede ise ölçü, ele alınan iddiayla çelişkili olduğu iddia edilen ayet değerlendirildiğinde, bu ayetin zorlama olmayan muhtemel yorumlarının hepsinin söz konusu iddiayla çelişmesidir. Eğer söz konusu iddia, ayetin zorlama olmayan muhtemel yorumlarından bir tanesiyle çelişmiyor fakat ayetin diğer bir yorumuyla çelişiyorsa, bu iddianın da Kuran ile çelişkili olduğunu ileri süremeyiz. Çünkü çelişmeyen yorumun da doğru olma ihtimali vardır ve bu durum çelişki itirazının önünü keser.

Bu arada hadis literatüründe evren ve canlılar hakkında "mevzu" (uydurma) hadisler olduğunu, yani Hz. Muhammed söylememiş olmasına ve doğru olmamasına rağmen hadis kitaplarında yer almış hadisler olduğunu belirtmeliyim. Bu hadislerin, özellikle İsrailiyat ve Mesihiyat denilen, hadislerin toplanma dönemindeki Yahudilerin ve Hıristiyanların aralarında konuşulan hikâyeler kaynaklı olduğunu söyleyebilirim. Nitekim birçok hadis uzmanı, İsrailiyat ve Mesihiyat'ın mevzu hadislerin önemli kaynaklarından olduğunu ve Kuran'da detayları yer almayan evrenin ve canlıların yaratılışıyla ilgili alanlarda İsrailiyat ve Mesihiyat'ın bolca olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca "haberi vahid" ile amel edilip edilemeyeceği tartışılmış olmakla beraber (o tartışmanın detaylarına burada girmeyeceğim), İslam'daki iman esaslarının (akaidin) "haberi vahid"[38] olarak sınıflandırılan hadislere bina edilemeyeceği –benim de katıldığım görüş budur– çoğunluğun görüşüdür.[39] Çünkü itikadi konularda zanna itibar edilmez, haberi vahidler ise hangi kaynakta yer alırlarsa alsınlar zan hükmündedirler. Canlıların yaratılışıyla ilgili bir iddiaya inanıp inanmamanın sorunlu olup olmadığıyla ilgili bir mesele ise iman esaslarıyla alakalıdır. Bu konuda hiçbir hadis mütevatir kategorisinde olmayıp, en iyi ihtimalle haberi vahid kategorisinde yer almaktadır. Bu konuyla

---

38. "Haberi vahid" ifadesi, genelde mütevatir derecesinde olmayan hadisleri ifade etmek için kullanılır. "Mütevatir hadis" ifadesiyle ise (hadisi aktaran her nesilde) yalan üzerine birleşemeyecek kadar geniş bir topluluk tarafından aktarılan hadisler kastedilir. Burada bu konunun detaylarına girmeyeceğim fakat bu kitabın konusuyla ilgili herhangi bir mütevatir olduğu iddia edilebilecek hadis olmadığını söylemekle yetiniyorum.
39. Yusuf Şevki Yavuz, "Haber-i Vahid", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 14, İSAM, İstanbul, 1996, s. 352-355.

ilgili haberi vahidlerden hareketle bir tavır belirlenemez. Bu yüzden Kuran'daki ayetlerle evrim teorisinin çelişip çelişmediğinin belirlenmesi İslam adına bu teoriye karşı çıkmaya gerek olup olmadığının saptanmasına yetmektedir.

Burada dikkat edilmesi gerekli husus şudur: Yanlış birçok iddia da Kuran ile çelişmez. Bir iddianın doğru olup olmadığı ile Kuran ile çelişip çelişmediği farklı konulardır. Bu aslında çok basit bir ayrım olmakla beraber, bu ayrımın sağlıklı bir şekilde yapılamamasından dolayı evrim teorisiyle İslam inancı arasındaki ilişki tartışılırken birçok mantık hatası yapıldığına ve tartışmanın gereksiz yere karıştığına defalarca tanıklık ettim. Birçok konuşmama "Evrim teorisinin İslam inancıyla çelişkili bir yönü olmadığı kanaatindeyim" diyerek başladım ve Kuran'dan bu görüşüme karşı getirilen itirazları –birazdan yapacağım gibi– teker teker cevapladım fakat bu konuşmaların birçoğunda "Ama Kambriyen patlaması evrim teorisini yanlışlıyor" gibi itirazlarla karşılaştım. Oysa benim iddiam "Evrim teorisi doğrudur" değildi. Ben, evrim teorisini doğru kabul ettiğimizde İslam dinine aykırı bir yönü olmadığını savunuyordum, evrim teorisinin delillerinin güvenilirliğiyle ilgili tartışmayı biyolojinin çeşitli dallarına ve biyoloji felsefesi gibi alanlara bırakıyordum. Bu yüzden evrim teorisinin delillerine itiraz edilmesiyle benim iddiamın bir ilgisi yoktu. Ayrıca "Kuran'da evrim teorisiyle çelişen bir ayet yok" derken "Kuran'da evrim teorisi anlatılıyor" gibi bir iddiada da bulunmuyor olmama rağmen bu hususların karıştırılmasına da çok sık rastladım. Evrim teorisine İslam adına itiraz edilmemesi gerektiği ile ilgili iddiamı "Bir Müslüman dininin gereği olarak evrim teo-

risine inanmak zorundadır" diyerek bambaşka bir iddiaya dönüştürmüyorum. Bu ayrımları yapmaktaki titizliğime karşın bu konularda defalarca yanlış anlaşılmalara tanıklık ettim. Bu konuyla ilgili gereğinden fazla önyargı olmasını bu konudaki yanlış anlaşılmaların önemli bir sebebi olarak görüyorum.

Yanlış birçok iddianın neden Kuran ile çelişmediğini örneklendirirsem ne demek istediğimin daha iyi anlaşılacağını sanıyorum. Önce tarihsel bir bilginin sonra bilimsel bir bilginin yanlış olmasına rağmen nasıl Kuran ile çelişmeyebileceğine örnekler vereceğim. Kuran'da, Hz. Meryem'den bahsedilir fakat Hz. Meryem'in bir teyzesi olup olmadığı veya teyzesi varsa kaç tane teyzesi olduğu hususunda bir ifade yoktur. O zaman birilerinin Hz. Meryem'in iki, üç veya dört teyzesi olduğuna dair iddialarda bulunduklarını varsayalım. Bunların hangisi İslam ile çelişkilidir? Cevap, elbette hiçbiridir. Bu iddiaların en az ikisi yanlıştır fakat Kuran'da Hz. Meryem'in teyzeleriyle ilgili bir bilgi olmadığı için bir tarihçi çıkıp da Hz. Meryem'in kaç tane teyzesi olduğunu söylerse söylesin İslam dini adına ona itiraz etmenin bir gereği yoktur. Görüldüğü gibi Kuran'da ismi geçen kişilerle ilgili ileri sürülebilecek yanlış birçok tarihsel veri Kuran ile çelişkili değildir.

Bir tane de doğabilimlerinden örnek vereyim. Bir kişinin Ay'ın kütlesinin Güneş'ten, diğer bir kişinin Güneş'in kütlesinin Ay'dan büyük olduğunu iddia ettiğini farz edelim. Bu iddialardan hangisi İslam inancı ile çelişiktir? Cevap, bu hususta da hiçbiridir. Kuran'da Ay'ın mı Güneş'in mi kütlesinin daha büyük olduğuna dair bir aktarım ol-

madığına göre bu hususta kim ne iddia ederse etsin İslam ile çelişkili bir iddiada bulunduğu söylenemez.

Bu kitap boyunca evrim teorisiyle ilgili tamamen aynı durumun geçerli olduğunu göstermeye çalışacağım. Hz. Meryem'in kaç tane teyzesi olduğu söylenirse söylensin, Ay'ın ve Güneş'in kütlelerinin kıyaslanmasında hangisinin kütlesinin daha fazla olduğu ifade edilirse edilsin, İslam ile çelişilmesi söz konusu değildir. Aynı şekilde canlıların ve insanın, evrim süreciyle veya birbirlerinden bağımsız olarak (evrimsiz) oluştuğu iddialarının hiçbiri İslam ile çelişmez. Çünkü Kuran, Allah'ın canlı türlerini ve insanı yarattığını açıkça beyan etmiş olmasına karşın bu yaratmanın nasıl olduğunu anlatmamıştır. Bu yüzden "bir Müslüman evrimci olabilir" ama bu iddia "bir Müslüman evrimci olmak zorundadır" anlamını taşımaz.

Bazıları, ateistlerin evrim teorisini dinlere karşı kullandığını, bu yüzden bu teorinin inkâr edilmesinin gerekli olduğunu ifade etmektedirler.[40] Öncelikle şunu bilmeliyiz: Eğer İslam dini (veya diğer dinler) adına bu teoriye yanlış bir yaklaşım içinde bulunulmasaydı, ateistlerin bu teoriyi İslam'a (veya diğer dinlere) karşıt bir yaklaşım için kullanmalarına fırsat verilmiş olmazdı. Allah'ın varlığının kabulü evrim teorisinin inkârını gerektiriyormuş gibi çok yanlış bir görüşü seslendirirseniz o zaman karşıt görüşünüzde olan kişilerin böylesi bir yaklaşımda bulunmasının zeminini siz hazırlamış olursunuz. Müslümanlar, ateistler kimyadaki elementlerle ilgili tabloya veya magmanın ya-

40. Alper Bilgili, "Türkiye'de Bilim Sosyolojisi Tartışmaları Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme", **Sosyoloji Dergisi**, No: 29, 2014, s. 242-245.

pısıyla ilgili verilere veya dünyanın yuvarlaklığına inandıklarında bunları inkâr etmek için bir gayret göstermek zorundalar mı? Bir Müslüman'a göre elementlerle ilgili tablo da, magmayla ilgili veriler de, dünyanın şekli de Allah'ın yaratışlarıyla ilgilidir. Allah canlıları olduğu gibi elementleri de, magmayı da, dünyayı da yaratmıştır. Bunlarla ilgili bilgiler öğrenilecekken, ateistlerin neye inandığını tespit edip de onların görüşünün zıddına inanmaya çalışmak İslami bir yaklaşım olabilir mi? Müslüman gerçeğin mi ateistlerin her konuda zıddı olmanın mı peşindedir? Bahsedilen konularla ilgili bilimsel açıklamaları reddetmek İslami bir vazife olmadığı gibi aynı durum evrim teorisi için de geçerlidir. Ayrıca Müslümanlar kendilerine karşıt görüştekilerin yaklaşımlarına göre değil Kuran'a göre inançlarını şekillendirirler. Örneğin Hz. İsa'nın "ilahi" kişiliği olduğuna dair Hıristiyan mezheplerin iddialarına karşıt bir Müslüman Hz. İsa'ya düşman olamaz. Veya Şintoizm'de Güneş'e ilahi vasıflar atfedildiği için hiçbir Müslüman Güneş'e karşı bir antipati beslemez. Bir ateistin evrim teorisini ateizm için araçsallaştırması da bu teoriye karşı bir düşmanlık veya antipati kaynağı olmamalıdır.

Bu konuda iki tane zulmün işlendiğini söyleyebilirim. Bunlara, öncelikle yanlış oldukları için, ilaveten çok olumsuz sonuçlara yol açtıkları için karşı çıkılması gerekir. Birinci zulüm ateizm veya dinsizlik adına yapılan bir zulümdür. Bu zulmü yapanlar "Evrim teorisine inanç ateist olmayı gerektirir" diyerek; hem yanlış bilgi vermekte hem de felsefi görüşleri için bu teoriyi araçsallaştırmaya kalkmakta, böylece bilimsel yaklaşımların objektif olarak değerlendirilmesine ciddi zarar vermektedirler. Evrim

teorisi biyoloji alanıyla ve canlıların oluşum süreçleriyle ilgili bir teoridir; bu süreçlerin bilinçli bir planın eseri olup olmadığı, vazifesi sadece süreci ve olguları tarif etmek olan biyolojinin konusu değildir. İkinci zulüm dinler adına yapılan bir zulümdür. Bu zulmü yapanlar "Evrim teorisini bir Müslüman'ın reddetmesi gerekir" diyerek; Müslümanların bu konuyu soğukkanlı, tarafsız bir şekilde değerlendirmesine engel olmakta ve din-bilim arasında gereksiz gerilimlerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadırlar. Evrim teorisinin İslam adına reddedilmesinin yanlış olduğu anlaşılarak hem yanlış bir anlayış düzeltilecek hem de bilime karşı objektif yaklaşıma karşı yapılan bir zulüm durdurulacaktır.

“BOŞLUKLARIN TANRISI” MI “YARATILIŞIN ALLAH’I” MI?

Evrim teorisine dinler adına karşı çıkışların en önemli sebebi bu teorinin Allah inancını dışladığının zannedilmesi olmuştur. Bu hususun aydınlatılması bir Müslüman’ın evrimci olup olamayacağının anlaşılması açısından olduğu kadar bir Yahudi veya bir Hıristiyan’ın da evrimci olup olamayacağının anlaşılması açısından çok temeldir. Allah inancı tek tanrılı dinlerin en temel inancıdır, bu inancın reddedilmesine götürecek her hususun bu dinler tarafından reddedilmesi gerekir. Allah inancı olmadan ahirete de peygamberlik müessesesine de inanmak mümkün değildir.

Evrim teorisi, gerçekten de Allah inancının reddedilmesini gerektirecek bir iddiaya sahip mi? Bu sorunun kısa cevabı “Hayır, evrim teorisi Allah inancının reddedilmesini hiçbir şekilde gerektirmez” şeklindedir. Bu konuyla ilgili yanılgıların en önemli sebeplerinden birisi “süreç ile yaratma”nın anlaşılmamasıdır (bu konu bir sonraki başlıkta ele alınacaktır). Yanılgıların diğer önemli bir sebebi “boşlukların Tanrısı” (God of the gaps) yaklaşımı ile ilişkilidir. Modern dönemin bilimsel gelişmelerinin dine

aykırı bir yönü olduğunun zannedilmesinde "boşlukların Tanrısı" yaklaşımının önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu tip bir yaklaşımı ileri sürenler, teistlerin Allah'ın varlığı konusundaki dayanaklarının evren ve canlılar konusunda bilinmeyen hususlar olduğunu, bu bilinmeyen boşlukları Allah ile doldurduklarını, dolayısıyla boşluk kalmazsa Allah'a gerek kalmayacağını düşünmektedirler. Bu şekildeki bir bakış açısı ise artan bilimsel bilginin dine tehdit olduğunun zannedilmesi yanılgısına yol açmıştır. Gerçekten de bazı teistler, "Yıldızların ışığının nasıl üretildiğini bilmiyoruz, demek ki Allah yıldızları yapmış" veya "Bak kalbin nasıl attığını bilmiyoruz, demek ki Allah kalbi yapmış" gibi yaklaşımlar ifade etmişlerdir. Fakat günümüzün teist felsefecilerinin ve ilahiyatçılarının hemen hiçbiri "boşlukların Tanrısı" yaklaşımlarını benimsememekte, evren ve canlılar hakkında artan bilimsel bilgiyi Allah'ın kudretini anlamak için bir aracı olarak görmekte, cehaletten medet ummamakta; yıldızlar, kalp ve diğer hususlarda bilginin artmasını mutlulukla karşılamaktadırlar. Geçtiğimiz yüzyılda fizik alanında tespit edilen hassas ayarlardan hareket eden Allah'ın varlığı hakkındaki argümanlara benzer yaklaşımlar da artan bilgimize dayanmaktadır, cehaletimize (boşluklara) değil. (Kitabın en son başlığında evrim teorisinin Allah'ın varlığı hakkındaki argümanlara bir tehdit olup olmadığı incelenirken bu konu kısaca ele alınacaktır.)

Bu yüzden artan bilimsel bulgularla Allah'ın varlığına inanmanın gereksiz olduğunu veya Allah'a ihtiyacın azaldığını söyleyenler, çok sık tekrarlanan mantık hatalarından biri olan ve mantık literatüründe "korkuluk hatası"

(straw man fallacy) olarak anılan hatayı işlemektedirler. "Korkuluk hatası"nı işleyenler, karşıt görüşün gerçek fikrini göz ardı etmekte, onun yerine karşıt görüşün kötü veya abartılı bir örneğine karşı –gerçek pozisyonmuş gibi– eleştirilerini yöneltmektedirler. "Boşlukların Tanrısı" yaklaşımlarını teizmin gerçek pozisyonu gibi gösterip evrim teorisi üzerinden "korkuluk hatasını" işleyenlerin içinde Richard Dawkins gibi ünlü ateist evrimsel biyologlar da vardır.[41] Genelde teizmde de özelde İslam dininde de, gerek kozmoloji gerek biyoloji alanında cehalet değil, tam tersine bilgi arzu nesnesidir. Allah "boşlukların Tanrısı" değil "yaratılışın Allah'ı"dır; boşluklar hakkındaki cehaletimizle değil varlık hakkındaki bilgimizle Allah'ın kudret ve sanatına tanıklık ederiz. Evrenle ve canlılarla ilgili ortaya çıkan bilgiler Allah'ın kudret ve sanatını anlamanın aracıdırlar. Modern dönemde ortaya konulan biyolojiyle ilişkili birçok bilginin böylesi bir arzu nesnesini karşılayan veriler olarak değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyim.

Ayrıca canlıların gelişimiyle ilgili bir teori olan evrim teorisini Allah'ın varlığı açısından bir sorun olarak görenlerin önemli bir kısmının şöyle bir çelişki içinde olduklarına da sıkça tanıklık ettim: Aynı kişiler, bütün evrenin evrimsel gelişmesiyle ilgili olan ve 13,8 milyar yıllık evrenin evrimini anlatan büyük patlama (big bang) teorisini

---

41. Dawkins'in birçok "korkuluk hatası"ndan birine örnek: Richard Dawkins, **The God Delusion**, Black Swan, Londra, 2007, s. 151. Dawkins'in mantık hatalarıyla ilgili bakınız: Alper Bilgili, "An Introduction to Logical Fallacies: Dawkins' The God Delusion", **European Journal of Science and Theology**, Vol: 8, No: 2, Temmuz 2012, s. 39-46. Ayrıca Dawkins'e çok yakın bir pozisyondayken görüşünü değiştiren Antony Flew ile ilgili şu makaleye bakabilirsiniz: Emre Dorman, "Kanıtın Götürdüğü Yeri Takip Eden Bir Filozof: Antony Flew'un Ateizmden Vazgeçişi Üzerine", **Felsefe Dünyası**, C: 60, 2014, s. 157-176.

veya dünyamızın 4,5 milyar yıllık evrimini anlatan yerbilimle ilgili teorileri bir sorun olarak görmemektedirler. Bu yaklaşımları elbette doğrudur. Fakat evren ve dünyamızın evrimsel süreçleriyle ilgili modern bilimden gelen bilgiler Allah'ın varlığıyla çelişkili değilse neden canlıların evrimiyle ilgili ileri sürülen görüşlerin Allah'ın varlığıyla çelişkili olduğu düşünülmektedir? Allah canlıların olduğu gibi tüm evrenin ve dünyamızın da yaratıcısı değil mi? Bu sorulara verilen tutarlı ve mantıklı hiçbir cevaba rastlayamazsınız. Evrenin ve dünyanın gelişim ve değişimlerini anlatan teoriler gibi canlıların gelişim ve değişimlerini anlatan teoriler de İslam'ın ortaya koyduğu Allah inancı ile çelişki içinde değildir.

Bir Müslüman'ın evrende ve canlılar dünyasında bilimin açıklayamadığı boşluklar bulmayı "din" adına arzu etmesi için bir sebep yoktur. Elbette bilimin açıklayamadığı alanlar vardır ama bilimin açıklayamadığı alanlar olması bilimin açıklayamamasını "din" adına arzu etmeyi gerektirmez. Örneğin şu anda evrenin ivmelenerek genişlemesini sağladığı düşünülen kara enerjinin ne olduğunu bilim açıklayamamaktadır ama bu hususun açıklanamaması "din" adına arzu edilen bir durum değildir. Kuran'ın hiçbir yerinde bilgiye karşı bilgisizlik övülmemiştir. Tersine birçok Kuran ayetinde bilgi edinmeye teşvik vardır. Örneğin 29. sure olan Ankebut Suresi'nin 20. ayetinde *"De ki: Yeryüzünü gezip dolaşın da yaratılışın nasıl başladığını görün"* denilerek, yaratılışın başlangıcıyla ilgili bilgi edinmeye çalışma daveti vardır. Bu ayete göre bir Müslüman'ın, evrenin ve canlılığın başlangıç ve gelişim süreçleriyle ilgili bilgilerin peşinde olması gere-

kirken bilgimizde "boşluklar" bulmanın peşinde olması, hele bir de süreçleri (bilgimizdeki boşlukları) açıklayan teorileri Allah'ın varlığıyla çelişik zannetmesi Kuran'a uygun bir yaklaşım değildir. "Boşluklar"dan medet uman bir yaklaşım ile "İslam" adına itirazlar geliştirmenin ve süreçle ilgili bilgi veren teorileri Allah'ın varlığına tehdit olarak algılamanın en ufacık bir İslami yönü yoktur. Bir kere daha tekrar etmek istiyorum; Allah "boşlukların Tanrısı" değil "yaratılışın Allah'ı"dır, evrenin ve canlılığın geçirdiği süreçlerle ilgili teorilerin –ister doğru ister yanlış olsunlar– Allah'ın varlığıyla çelişik olduğunu düşünmek için makul hiçbir sebep bulunmamaktadır.

“OL” DEMESİYLE OLUR (KUN FE YEKÛN): SÜREÇLE YARATMA MI BİR ANDA YARATMA MI?

Bir ressamın yaptığı bir resmi başkalarına anlatırken “Bu resmi yaptım” dediğini düşünelim. Ressamdan böyle bir ifade duyduğumuzda, onun ne demek istediğini rahatlıkla anlarız ve bu ifadede yadırganacak en ufacık bir unsur bile bulmayız. Bununla beraber hepimiz biliriz ki ressam resmi bir süreçle ortaya çıkarmıştır; yapacağı kâğıdı ve boyaları satın almıştır, boyaları birbiriyle karıştırmıştır, fırçasını önce boyalara sonra kâğıda sürmüştür, resmin önce bir kısmını, sonra başka bir kısmını, sonra daha başka bir kısmını boyamıştır... Resmin bir süreçle ortaya çıkmasını hiçbirimiz ressamın “Bu resmi yaptım” cümlesiyle çelişkili bulmayız. Çünkü bahse konu bütün süreç ressamın resmi ortaya çıkarmasının bir parçasıdır ve tüm süreç resmin ortaya çıkması gayesiyle gerçekleştirilmiştir. Üstelik ressam, ne kâğıdın ne boyaların ne de sürecin içerisinde gerçekleştiği zamanın yaratıcısıdır. Oysa Allah, süreçlerin hammaddesi olan maddelerin de sürecin içinde gerçekleştiği zamanın da yaratıcısıdır. Bu yüzden bir Müslüman’ın, Allah, “Gökyüzünü yarattım” veya “Canlıları yarattım”

veya "Siz insanları yarattım" dediğinde; bu tarz ifadelerin hiçbirini, peşinen, süreçsiz bir yaratma olarak anlamaması gerekir. Bu tarz ifadelerin hiçbirinde süreci dışlayan bir unsur mevcut değildir.

Düzeltilmesi gerekli bir yanlış, biyologların "rastgele" (random) ifadesini kullandıkları zaman neyi kastettiklerinin yanlış anlaşılmış olmasıyla ilgilidir. Biyologlar canlı organizmadaki değişimden (mutasyon) bahsederken bunun "rastgele" olduğunu söylüyorlarsa, bu değişimi canlının ihtiyacına göre oluşturan bir biyoloji yasasının olmadığını ifade etmek istiyorlardır.[42] Böylece bu "rastgele" ifadesiyle, Yeni-Darwinci anlayışla, türlerin ihtiyaçlarına göre ve türlerin çabaları sonucu değişimlerin oluştuğunu söyleyen Lamarckçı anlayışın değişim mekanizmalarının farkı vurgulanmaktadır. Kısacası buradaki "rastgele" ifadesi, türlerin değişim mekanizmaları ve bunun genetikteki oluş şekliyle ilgilidir; bununla ateist bir iddiada bulunulmamaktadır. Türlerin değişim mekanizmasını bu anlamda "rastgele" gören birisi, türlerin ortaya çıkış ve değişimleriyle ilgili süreci Allah'ın planının gerçekleşmesi olarak değerlendirebilir. Bunlar arasında birbirini dışlayan bir unsur mevcut değildir.

Burada anlaşılması kritik olan kavram "süreç"tir. Bir Müslüman için etrafımızda gördüğümüz tüm varlık Allah'ın yaratmasının ürünleridir ve hepimizin gözlediği gibi bu varlığın hepsi çeşitli süreçlerle bağlantılıdır. Yemek yiyen birçok Müslüman yemeği bitince "Elhamdülillah"

---

42. Ernst Mayr, **Toward A New Philosophy of Biology**, Harvard University Press, Cambridge, 1988, s. 98; Michael Ruse, **Philosophy of Biology Today,** State University of New York Press, Albany, 1988, s. 75.

deyip yemeği verdiği için Allah'a şükreder. Fakat yemek pişirilmeden önce yemekteki kabaklar bir süreçle hazırlanmıştır; kabağın yetişmesi bir süreçle olmuştur, sonra tarladan kabağı çiftçi toplamış, bir tüccar satmış, baba pazardan kabağı satın alıp eve getirmiş, anne yemeği pişirmiştir. Böylesi süreçler Allah'ın atomları, dünyayı, hayatı, bitkileri ve süreçlerin içinde gerçekleştiği zamanı yaratması sayesinde oluştuğu için bir Müslüman hiçbir zaman süreçle gerçekleşmeyi Allah'ın yaratmasına aykırı bulmaz ve kabağı yerken gayet tutarlı bir şekilde "Elhamdülillah" der. Bu Müslüman, kabağın yanında süt içiyorsa Kuran'daki şu ayeti hatırlayabilir:

> *Sizin için hayvanlarda da elbette ibretler vardır, size karınlarındaki sindirilmiş gıdalar ile kan arasından, içenlerin boğazından kolaylıkla kayan dupduru bir süt içirmekteyiz.*[43]

Süt içerken bu ayeti hatırlayarak Allah'a şükreden hiçbir Müslüman; sütü veren ineğin ot yemediğini, ineğin ayrıntıları Kuran'da geçmeyen süreçleri bedeninde geçirmediğini, sütün sofraya birçok kişinin aracılığıyla gelmediğini düşünmez. Sütü içmemize kadar gerçekleşen ve ayette dikkat çekilmeyen hiçbir süreç ayetteki "*süt içirmekteyiz*" ifadesi ile çelişkili kabul edilmez. Aslında biraz düşünülürse, bir şeyi, kendisini var eden tüm süreçle beraber anlatmanın neden mümkün olmadığı rahatça anlaşılabilir. Dünyada gerçekleşen olgular, bunları

43. 16-Nahl Suresi 66.

mümkün kılan elementlerin oluşum süreçleri sayesinde gerçekleşmektedir. Bu elementlerin ortaya çıkışı ise büyük patlamanın başlangıcına, evrendeki temel kuvvetlerin birbirinden ayrılmasına, Higgs parçacığının kütle vermesine, galaksilerin ve yıldızların oluşumuna, yıldızların içindeki hassas ayarlı birçok sürece bağımlıdır. Kısacası Allah'ın, "yağmuru yağdırma" veya "rüzgârları estirme" veya "süt içirme" olgularına her atıf yaptığında, bunların arkasındaki tüm süreçlerden bahsetmesi gerekseydi büyük patlamanın başlangıcından başlayarak tüm süreçleri, her biri için açıklaması gerekirdi. Böylesi bir süreç anlatımının bir kere bütün ayrıntılarıyla aktarılması bile Kuran'dan çok daha kalın bir hacmi gerektirir. Aynı durum bizim "resmi çizdim" gibi ifadelerimiz için de geçerlidir. Resim gibi bir yapıtın ortaya çıkmasını mümkün kılan süreçlerin hepsinin anlatımını yapmaya kalksak; büyük patlamanın başlangıcından yıldızların içindeki karbon gibi elementlerin oluşum süreçlerine kadar geniş bir süreci aktarmamız gerekir. Sonuçta herhangi bir olgu anlatılırken; birincisi pratik olarak bu olguyu mümkün kılan bütün süreçlerin anlatılması mümkün değildir, ikincisi dili kullanırken bir şeyi oluşturan süreçlere atıf yapmadan o şeyin ortaya çıkmasını belirttiğimizi, dil kullanıcıları olarak hepimiz bilmekteyiz. Hele Allah gibi bütün sürecin sahibi bir varlığın, süreçlere atıf yapmadan ortaya çıkan varlıklardan bahsetmesinde beklenmeyecek hiçbir durum mevcut değildir; zaten Kuran'ın dilini incelediğimizde bu hususa yüzlerce ayette tanıklık etmekteyiz.

"Süreçle yaratma" ile ilgili bu olguyu anlamayanlar, Kuran'daki Allah'ın yaratmasını tarif eden *"Ol demesiyle*

olur" ("Kun fe yekûn") ifadelerinin "süreçsiz yaratma"ya işaret ettiğini söyleyerek, canlıların ve insanın süreçsiz yaratıldığı gibi bir iddiayı seslendirmişlerdir. Kuran'daki *"Ol demesiyle olur"* ifadelerinin geçtiği yerleri yüzeysel bir şekilde okuyanlar bile bu iddianın yanlışlığını anlayacaklardır.[44] Kuran'dan, Allah'ın "Ol" emriyle yani irade etmesiyle dilediğinin oluşacağını anlıyoruz. Fakat bu, bahsedilen oluşumların, dünyevi zaman olarak "bir anda" (süreçsiz) gerçekleştiği anlamına gelmez. Allah'ın "Ol" emrinin yani iradesinin, bir şeyin oluşması için yeterli olduğu anlamına gelir. Bazı çevirmenler, Kuran'da geçen "Ol" emirlerinden sonra gelen Arapça "Fe" edatını "Hemen" diye çevirmişler ve çeviri "Ol demesiyle hemen olur" şeklinde yapılmıştır. Kuran'da birçok yerde geçen "Fe" edatlarını incelediğimizde, bu edatların "sonralık, bunun üzerine" anlamlarına geldiğini ve bu edatın geçtiği yerlerin çoğunda bir sürecin mevzubahis olduğunu görürüz. "Fe" edatının, "anında, hemen" anlamına gelen kelimelerle Kuran meallerindeki yanlış çevirileri düzeltilmelidir. Ayetlerde kastedilen Allah'ın "Ol" emrini takiben Allah'ın dileğinin kayıtsız şartsız gerçekleşmesidir, yoksa bu gerçekleşmenin süreçsiz olduğu anlaşılmamaktadır. Nitekim Kuran'dan Allah'ın gökleri ve yeri altı devirde (yevm) yarattığını anlıyoruz (bir sonraki başlıkta "altı devir" konusu işlenecektir). Diğer yandan göklerin ve yerin yaratılışı için "Ol" emrinin yeterli olduğu şu ayetlerden anlaşılmaktadır:

44. *"Ol demesiyle olur"* ifadeleri şu Kuran ayetlerinde geçmektedir: 2-Bakara Suresi 117, 3-Âli İmran Suresi 47 ve 59, 6-Enam Suresi 73, 16-Nahl Suresi 40, 19-Meryem Suresi 35, 36-Yasin Suresi 82, 40-Mümin Suresi 68.

> 81: *Gökleri ve yeri yaratan, onların bir benzerini yaratmaya kadir değil mi? Elbette, O, yaratandır, bilendir.*
>
> 82: *Bir şeyi dilediği zaman, O'nun emri olan "Ol" demesiyle olur.*[45]

Allah'ın "Ol" emrinden, dünyevi süreçte anında var olmayı anlamak için makul bir sebep yoktur. Evren 13,8 milyar yaşındadır ama bu, Allah'ın katında bir "Ol" emrinin karşılığıdır. Einstein'ın izafiyet teorisi ile zamanın mutlak olmadığı, yerçekimi ve hız gibi evren içindeki olgulardan etkilendiği teorik olarak ortaya konulmuş ve sonra deneysel verilerle de bu teori desteklenmiştir.[46] Evren içinde bile değişkenliği olan zamanın Allah'ı bağlayıcı bir niteliği olduğu ve Allah'ın zaman içinde beklediği düşünülemez. Bu yüzden "Allah niye bu kadar uzun zaman beklesin ki?" gibi sorular sormak anlamsızdır. "Allah'ın zamanın içinde beklediği" şeklindeki yanlış düşünceler, Allah'ı zamanın yaratıcısı değil de zamana tabi bir varlık olarak gören anlayıştan kaynaklanmaktadır. Böylesi bir anlayışın sahipleri ise Allah'ın uzun süre beklediğini düşünmemek için Allah'ın ya bir anda ya çok kısa sürede oluşları gerçekleştirmesi gerektiği gibi yanlış iddiaları savunabilmektedirler.

Kuran'da *"Ol demesiyle olur"* ifadesi, Hz. İsa'nın yaratılışı anlatılırken de kullanılmıştır. Hz. İsa ile ilgili bu kullanım da bu ifadenin süreçsiz bir yaratmayı tarif etmediğini göstermektedir:

---

45. 36-Yasin Suresi 81, 82.

46. Albert Einstein, **İzafiyet Teorisi**, Çev: Gülen Aktaş, Say Yayınları, İstanbul, 2001, 26-28, 46-59 ve 109-114.

Meryem dedi ki: "Rabbim, benim çocuğum nasıl olur? Bana hiçbir insan dokunmadı ki!" Allah da "Allah dilediğini işte böyle yaratır. Bir iş ve oluşa karar verdiğinde ona 'Ol' demesiyle olur" dedi.[47]

Hz. İsa'nın dünyaya gelmesi "Ol" emrine tabidir ama Kuran'da da anlatıldığı gibi annesi Hz. Meryem onu rahminde belli bir zaman süreci boyunca taşımıştır. Eğer *"Ol demesiyle olur"* ifadelerinin süreçsizliği, yani bir anda yaratılmayı ifade ettiği düşünülecekse, Hz. İsa'nın delikanlılık çağında, bu çağının öncesini oluşturan bir süreç olmaksızın yeryüzünde belirdiği gibi bir iddianın savunulması gerekirdi. *"Ol demesiyle olur"* ifadelerine gönderme yaparak insan türünün ilk ortaya çıkışı için süreçsizliği öngörenlerin, gerek evrenle gerek Hz. İsa ile ilgili bu ifadeler kullanıldığında süreçsiz yaratılışı anlamamaları, iddialarını iyice düşünmeden dile getirdiklerini ortaya koymaktadır. Tüm bunlar gösteriyor ki canlıların ve Âdem'in "Ol" emriyle yaratılışından dünyevi süre olarak "bir anda" yaratılmayı anlamak için hiçbir makul sebep bulunmamaktadır.

Daha önce dikkat çektiğim gibi bir Müslüman'ın evrim teorisini İslam adına reddetmesi yanlış olsa da, bu teoriyi kendi görüşünün neticesinde reddetmesinin İslam'a aykırı olduğu gibi bir iddiada da bulunulamaz. Fakat bazıları gibi "Allah'ın süreçle yaratmaya ne ihtiyacı var?" diyerek bu teoriye itirazda bulunmak; süreçle yaratmayı Allah'a yakıştıramamak demektir ve İslami inanç açısından sıkıntılı bir yaklaşımdır. Çünkü az önce örneklerini sunduğum gibi

47. 3-Âli İmran Suresi 47.

Kuran'da anlatılan yaratılışların çoğu da bizim etrafımızda gözlediğimiz yaratılışların hepsi de süreçle oluşmaktadır. Süreçle yaratmayı Allah'a yakıştıramayan birinin, şu anda etrafında gözlemlediği olguların ve kendisinin yaratılışını takdir etmesi mümkün değildir, çünkü bunlar hep süreçlerin eseridir. Kısacası birçok kimse evrim teorisine sırf karşı çıkmış olmak için öyle laflar etmektedirler ki, evrim teorisine karşı çıkmakla olmasa da evrim teorisine karşı ileri sürdükleri itiraz şekilleriyle İslami inançla çelişkili bir pozisyona sürüklenmektedirler.

Allah'ın süreçle yaratması, evrendeki oluşumların neden-sonuç zincirleri ile gerçekleşmesiyle kendini gösterir. Bu neden-sonuç ilişkileri anlaşılarak bilimsel bilgiye ulaşılır. Bilimsel bilgi sayesinde ise yıldızların içyapılarını, dünyamızın atmosferini, arının bal yapma sürecini, kalp ve damar sistemlerimizi öğreniriz. Bunları öğrenmek ise Allah'ın kudret ve sanatına tanıklık etmek için aracılar hükmündedir. Görüldüğü gibi süreçle yaratmanın olduğu bir evrende olmamız sayesinde Allah'ın kudret ve sanatına tanıklık edebileceğimiz bilgiler edinebiliyoruz. Süreçle yaratmayı reddetmek, başlangıçta yaratmış ve sonra yarattıklarıyla tüm bağlarını kopartmış deist bir Yaratıcı anlayışına sürükler ki "her an bir iş ve oluşta olan aktif Allah" inancına sahip olan İslam dini açısından böylesi bir Allah tasavvuru kabul edilemez. Bu da bize, bir Müslüman'ın süreçle yaratmada en ufacık bir sorun bulmaması gerektiğini, tersine süreçle yaratmayı takdir edemeyenlerin Allah'ın kudret ve sanatını gereğince takdir edemeyeceğini gösterir.

Ayrıca İslam dininin bu hayatla ilgili en önemli iddialarından birisi bir imtihan dünyasında olduğumuzdur; imtihan ancak eylemlerimizin sonuçlarını bilebildiğimiz bir ortamda mümkündür, eylemlerimizin sonuçlarını ise ancak düzenli süreçlerle işleyen bir evrende bilebiliriz. Şöyle bir örnek düşünün: Yüksek bir uçurumun kenarında duran masum bir kişiyi birisi itse, iten kişinin bu eyleminin yanlış olduğuna çok rahat karar veririz. Çünkü dünyada işleyen düzenli süreçleri gözlememiz çerçevesinde bu itme eyleminin öldürücü olacağını bilmekteyiz. Vicdanlı bir insan olarak bu itme davranışını kınayacağımız gibi bir mahkemede hâkim olma gibi bir vasfımız olsa, bu eylemde bulunan kişinin cezalandırılmasına da rahatlıkla hükmedebiliriz. Fakat bir an için her şeyin düzenli bir sürece bağlı olmadan ortaya çıktığı bir dünya hayal etmeye çalışın: Bu dünyada birisini uçurumdan ileri iten bir kişinin ileri ittiği kişiye ne olacağını tahmin etmesi mümkün olamadığından bu eyleminden sorumlu olacağı da düşünülemez.[48] Kısacası doğa yasalarına bağlı süreçlerle işleyen bir dünyada var olmamız sayesinde Allah'ın kudret ve sanatına tanıklık ettiğimiz gibi, eylemlerimizden sorumlu olduğumuz bir imtihan dünyasında olmamız da böyle bir dünyada olmamız sayesinde mümkün olmuştur. Bunları iyice anlayan bir Müslüman'ın "süreçle yaratılma" olgusundan rahatsızlık duyması düşünülemez.

Bazen evrim teorisinin İslam ile çelişkili olduğunu gösterebilmek için çok zorlama izahlara başvurulmaktadır. Bu zorlama izahlardan birini yapanlar, Kuran'da bahsedi-

48. Caner Taslaman, **Allah'ın Varlığının 12 Delili**, Destek Yayınları, İstanbul, 2016, s. 19.

len melekleri gündeme getirmekte ve "Melekler de mi evrimle yaratıldı?" diye sormaktadırlar. Bu soruyu soranlar, bu dünyanın dışındaki meleklerin evrimle yaratılmadığı ortaya konulursa bunun evrim teorisine karşı bir delil olduğunu zannetmekteler! Öncelikle evrim teorisinin bu dünyadaki canlıların oluşum süreciyle ilgili biyolojik bir teori olduğunu, bu dünyanın dışındaki ve bizim göremediğimiz varlıkların biyolojinin konusu olmadığını bilmeliyiz. Bu yüzden meleklerin evrimle veya evrimsiz oluşumu, ne evrimin lehine ne de aleyhine bir delil olabilir. Meleklerin insanla aynı süreçlerle yaratılmış olduğuna dair Kuran'dan bir delil ileri sürmek mümkün değildir ki böyle bir itiraz yapılabilsin. Ayrıca insanlar; anne babalarının cinsel ilişkisi, annelerinin rahimlerindeki aşamalar ve bebeklik gibi süreçlerden geçerek var olmaktadırlar. Peki, meleklerin anne ve babasının olduğunu, bunların cinsel ilişkisiyle meleklerin oluştuğunu, meleklerin annelerinin rahimlerinde aşamalar geçirdiğini ve bebeklik evreleri olduğunu ileri süren var mı? Diğer canlıları ve insanı oluşturan süreçlerle ilgili bilimsel bir iddianın ancak melekler de bu süreçleri geçirmişse doğru olabileceğini düşünüp böylesi soru soranlar, insanların geçirdiği bu süreçleri meleklerin de geçirdiğini neden düşünmüyorlar? İşin doğrusu meleklerin yaratılışı hakkında tek bilinen Allah'ın onları yarattığıdır; bu yaratmanın bir süreçle olup olmadığını ve bir süreç olduysa bu sürecin nasıl gerçekleştiğini hiç kimse bilmemektedir. Bu yüzden buradan hareketle evrim teorisine itirazda bulunmak anlamsızdır.

EVREN İLE DÜNYANIN YAŞI VE ALTI DEVİRDE (GÜNDE) YARATILMA

Evrim teorisinin ilk ortaya konulduğu dönemde bu teoriye karşı dirençlerin en önemli kaynaklarından birisi evren ve dünyanın yaşıyla ilgili görüşler oldu. İrlanda Başpiskoposu James Usher'in (1581-1656) yaptığı hesaplar, bu teorinin ortaya konulduğu yer olan İngiltere'de yaygın olarak kabul ediliyordu. Protestan Hıristiyanların büyük bir kısmı, Usher'in hesabına dayanarak dünyanın MÖ 4004 yılında yaratıldığını kabul ettiler. Cambridge Üniversitesi Rektör Yardımcısı Lightfoot, yaratılış yılı olarak bu yılı kabul etti, günü ve saati ise kendisi hesapladı; dünya 23 Ekim günü sabah saat dokuzda yaratılmıştı! Usher'in saptadığı tarihler o kadar önemsendi ki Kitabı Mukaddes'in Kral James tarafından onaylanmış baskılarının sayfa kenarlarında bile bu tarihler basılmaya başlandı. Bu görüşle zihinlerin şekillenmiş olması uzun zaman dilimlerine yayıldığı söylenilen evrime karşı reaksiyonlarda önemli bir yer tuttu.

Kitabı Mukaddes'te böylesi bir tarih açıkça yer almaz, nitekim birçok Hıristiyan ilahiyatçı herhangi bir tarihlendirmenin Hıristiyanlığın resmi görüşü olamayaca-

ğını ifade etmişlerdir. Fakat buna karşın günümüzde de yaratılışın on bin yıldan eski olamayacağını savunan ve "Genç Dünya Yaratılışçılığı" (Young Earth Creationism) olarak isimlendirilen görüşü savunanlar vardır. Örneğin Amerika'da bu görüşü benimseyenlerin oldukça yüksek bir yüzdeyi oluşturdukları birçok ankette ortaya çıkmıştır. Birçok ateist, "yaratılışçıların" evrimcilerden farkını ifade ederken, "yaratılışçıların" genç bir dünya öngörmelerine karşı evrimcilerin yaşlı bir dünya öngördüğünü söylerler.[49] Bu yaklaşım, "Genç Dünya Yaratılışçılığı" görüşünü benimseyenler için doğru olsa da 13,8 milyar yıllık evrenin ve 4,5 milyar yıllık dünyanın yaşıyla dini inançları arasında sorun görmeyen çok daha geniş bir kitle mevcuttur. "Genç Dünya Yaratılışçılığı"nı savunan günümüzdeki grupların çok önemsenmemesi gerektiğini ve evrim teorisini savunan bazı ateistlerin, bu grupları, sanki tek tanrılı dinlere inanan herkesi temsil ediyorlarmış gibi sunmalarının kasıtlı bir taktik yaklaşım olduğunu ve bu yaklaşımın tamamen hatalı olup, bu grupların hiçbir şekilde tek tanrılı dinlere inananları ve milyarlarca yılda oluşmuş bir evren ve dünyayı kabul eden geniş kitleleri temsil edemeyeceklerini düşünüyorum.

Evrim teorisi, Hıristiyan kültürünün hâkim olduğu bir bölgede ortaya konulmuş, geliştirilmiş ve yoğun şekilde tartışılmış olduğu için Hıristiyan ilahiyatıyla ilgili olarak dünyanın yaşı tartışması teorinin bilim-din ilişkisi bağlamında ele alındığında gündeme gelmektedir. Fakat burada bu konu İslam dini açısından ele alınmaktadır, kitabın

49. Philip Kitcher, **Abusing Science The Case Against Creationism**, s. 41.

odak noktası açısından sorulacak soru şöyle ifade edilebilir: Bir Müslüman modern bilimin gösterdiği şekilde evrenin 13,8 milyar, dünyanın ise 4,5 milyar yaşında olduğunu kabul edebilir mi? Bu tarihlerin kabulünde en ufacık bir sorun olmadığını, baştan ortaya koyduğum metodolojiye dayanarak rahatlıkla söyleyebilirim. Çünkü Kuran'da evrenin ve dünyanın kaç yaşında olduğu ile ilgili bir iddia hatta ima olduğu söylenebilecek bir ifade mevcut olmadığı için bilimin ortaya koyduğu herhangi bir tarihin kabulünde İslami açıdan bir sorun bulunmamaktadır.

Bu konuyla ilgili olarak akla Kuran'da, evrenin ve dünyanın "altı dönemde (günde)" yaratıldığını ifade eden ayetler gelebilir.[50] Bunların evrenin ve dünyanın milyarlarca yıllık ömrüyle çelişkili olup olmadığı sorulabilir. Kuran'da geçen "altı dönem/gün" ifadesindeki "dönem/gün" kelimesinin Arapçası "yevm"dir ve aynı dil ailesinden gelen Arapça ve İbranicede, bu kelime ortak bir kökene sahiptir; kelimenin İbranicesi "yovm"dur. "Altı dönemde/günde" ifadesi Kitabı Mukaddes'in içindeki Tevrat'ta da geçmektedir. Birçok Yahudi ve Hıristiyan ilahiyatçı gibi Darwin de, Tevrat'taki "altı dönemde/günde yaratılış" ile ilgili ifadelerin, uzun zaman dilimlerinde yaratılışı kastettiğini savundu.[51] "Yevm" kelimesinin 24 saatlik günle beraber dönemleri yani zaman dilimlerini de ifade ettiği İslam ilahiyatçılarınca da belirtilmiştir. Bazıları "yevm" kelimesine "dönem/gün" manasının verilmesinin mo-

---

50. Kuran'da "altı dönem/gün" ifadesinin geçtiği ayetler: 7-Araf Suresi 54, 10-Yunus Suresi 3, 11-Hud Suresi 7; 25-Furkan Suresi 59, 32-Secde Suresi 4, 50-Kaf Suresi 38, 57-Hadid Suresi 4.
51. Charles Darwin, **Voyage of The Beagle**, s. 404-405.

dern bilimin verileri ortaya çıktıktan sonraki bir durum olduğunu zannedebilirler. Fakat durum hiç de öyle değildir. Birincisi modern bilimin verilerinin belli olmadığı dönemde kelimenin bu anlamı da olduğu belirtilmiştir. Daha da önemlisi bu kelimenin Kuran'daki kullanımları incelendiğinde; "yevm" kelimesinin elli bin yıllık bir süreç için de, bin yıllık bir süreç için de kullanıldığı görülecektir ve bu da kelimenin Kuran'da "dönem" anlamında kullanıldığını göstermektedir. Bu kullanımları şu Kuran ayetlerinde görmekteyiz:

> *Gökten yere her işi O çekip çevirir. Sonra sizin saymakta olduğunuz bin yıla denk bir günde O'na yükselir.*[52]

> *Melekler ve Ruh, süresi elli bin yıl olan bir günde O'na yükselirler.*[53]

Usher'in kronolojisine ve ilk insanların yaşadığı dönemi gösteren bir takvime (Yahudilerin bir bölümünce kullanılan takvime göre şu anda 5700'lü yıllardayız) sahip olmayan İslam âleminde, yerbilimin dünyanın milyarlarca yaşta olduğuna dair verileri ve fosilbilimin bunu destekleyen delilleri, bir bilim-din çatışmasına sebep olmamıştır. "Yaşlı Dünya Yaratılışçılığı" (Old Earth Creationism) ve "Genç Dünya Yaratılışçılığı" şeklinde Hıristiyan âlemindekine benzer bir bölünmenin ve tartışmanın İslam âleminde yaşandığına rastlanmaz.

---

52. 32-Secde Suresi 5
53. 70-Mearic Suresi 4.

NUH TUFANI KÜRESEL MİYDİ YEREL MİYDİ?

Yerbilim (jeoloji) alanındaki bulgularla kutsal metinlerin uyumlu olup olmadığı konusu evrim teorisi ile ilgili tartışmalarla bir arada ele alındığı zaman karşımıza çıkan birinci temel sorun dünyanın ve evrenin yaşıdır; önceki başlıkta bu konuyu ele aldım. Bu en temel sorunu takip eden diğer bir konu ise Nuh Tufanı ile ilgili kutsal metinlerdeki anlatımlarla ilgilidir. Yeni Darwinizm'in en önemli isimlerinden Ernst Mayr'ın dikkat çektiği gibi, Hıristiyan ilahiyatçıların bir kısmının yerbilim hakkındaki görüşlerinin ve tüm hayvanların Nuh'un gemisinden dünyaya yayıldığını söylemelerinin, bu fikrin karşı görüşü olarak kabul edilen evrim teorisinin yayılmasında önemli etkisi olmuştur.[54] Yahudilikte, Hıristiyanlıkta ve de İslam'da, Hz. Nuh'un insanlara gönderilmiş bir peygamber olduğuna, kavminin onu yalanlaması neticesinde bir tufanla yok edildiklerine, Hz. Nuh'un ve onunla beraber olan inananların ise yaptıkları bir gemiyle bu tufandan kurtulduklarına inanılır. Bu temel anlatım üç dinin inananlarında aynı olmakla beraber, bu tufanın tüm yeryüzünü kaplayıp

54. Ernst Mayr, **The Growth of Biological Thought**, s. 318.

kaplamadığı gibi yerbilim açısından kritik bir nokta ilahiyatçılar arasında tartışılmıştır.

Lister (1639-1712), 18. yüzyılın başında, fosillerin eşi benzeri olmayan garip taşlardan ibaret olduğunu ve kayalarda oluşmalarının canlılarla hiçbir ilişkisi olmadığını savunmuştu.[55] Bernard Palissy (1510-1589), fosillerin soyları tükenmiş hayvan kalıntıları olduğunu önceden ifade etmişti.[56] Fakat Lister'in fosillerin canlılarla bir ilişkisi olmadığı fikrinin 18. yüzyılda taraftar bulduğunu düşünürsek, fosilbilimin (paleontoloji) ne kadar yeni –geç gelişmiş– bir bilim dalı olduğunu kavrayabiliriz. Her ne kadar binlerce yıl önce Herodotus, Strabo, Plutarch ve de özellikle Xenophanes, fosillerden bahsetmiş olsalar da ancak 17. yüzyılda başlayan ve 18. ile 19. yüzyılda artan bir gayretle fosiller üzerinde çalışma bilimsel bir nitelik kazanabildi.[57] Fosillerden, yüz milyonlarca yıllık bir süre boyunca, çokhücreli birçok canlının kesintisiz olarak dünyada var olduğunu biliyoruz. Örneğin Amerika veya Afrika kıtasında canlılığın bir kesintiye uğradığı bir döneme rastlamıyoruz. Bu yüzden Nuh Tufanı'nı, dünyanın tek bir yeri dışında canlılığı kesintiye uğratmış bir tufan olarak gören yaklaşımlar sorunludur.

Bazı yorumcular, tufanın bütün dünyayı kapladığını, Hz. Nuh'un gemisinin bütün hayvan türlerinin kurtulu-

55. David Oldroyd, **İnsan Düşüncesinde Yerküre**, Çev: Ülkün Tansel, TÜBİTAK, Ankara, 2004, s. 80.
56. Jean Theodorides, **Biyoloji Tarihi**, Çev: Teoman Tunçdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 40.
57. Ernst Mayr, **The Growth of Biological Thought**, s. 139.

şunu sağladığını savunmuşlardır.[58] Aralarında Charles Lyell'in de olduğu bazı yerbilimciler ise yeryüzünde çok ciddi bir etkisi olmayan bir tufanın gerçekleştiğini ifade ettiler. Buna "Sakin Tufan Teorisi" (The Tranquil Flood Theory) denir. Bazı yorumcular ise Hz. Nuh'un döneminde, tüm insanların bir arada yaşadığını ve tufanın bütün yeryüzünü değil, sadece bu insanların olduğu bölgeyi kapladığını ileri sürmüşlerdir. Bu görüşe "Bölgesel Tufan Teorisi" (Local Flood Theory) denir.[59] Bölgesel tufanı savunanlar, kutsal metinlerde geçen evrensel atıfların (bütün, her vb.) mutlak anlamda evrensel anlamı ifade etmek yerine, geniş bir kapsamı ifade etmek için kullanıldığını söylemektedirler. Buna örnek olarak yine Tevrat'ın Tekvin bölümünden şu alıntıyı vermektedirler:[60]

> *Ve bütün memleketler buğday satın almak için Mısır'a, Yusuf'a geldiler; çünkü bütün yeryüzünde kıtlık şiddetli idi.*[61]

Ayrıca Avustralya'da yaşayan kanguru gibi hayvanların Ortadoğu'ya gelip Nuh'un gemisine bindiklerini söylemenin anlamsız olacağını vurgulamakta ve Tekvin bölümünde hayvanların mucizevi transferine bir atıf yapılmadığını

58. Henry M. Morris, **Scientific Creationism**, Master Books, Green Forest, 2001, s. 235-255.
59. Walter L. Bradley, "Response to Paul Nelson and John Mark Reynolds", **Three Views on Creation and Evolution**, Zondervan Publishing House, Michigan, 1999, s. 78.
60. John Jefferson Davis, "Response to Paul Nelson and John Mark Reynolds", **Three Views on Creation and Evolution**, Zondervan Publishing House, Michigan, 1999, s. 83.
61. Tevrat, Tekvin, Bap 41, 57.

belirtmektedirler.[62] Suların tüm yeryüzünü ve dağların üzerini kapladığına dair ifadelerin ise Nuh'un bakış açısından anlatıldığı ve Nuh'un içinde bulunduğu alan ile sınırlı olduğu yorumunu yapmaktadırlar.[63]

Bu çalışma açısından önemli olan ise İslam dini açısından Nuh Tufanı'nın küresel bir olay olduğuna inanmanın gerekli olup olmadığıdır. İslam dininin kaynağı Kuran'da Tevrat'taki tufan hadisesinin anlatımındaki ayrıntıların çoğu yoktur ve mevcut bilimsel bulgulara uygunluk açısından bir sorun mevcut değildir. Birçok Kuran ayetinde, Allah'a isyan eden kavimlerin çeşitli doğal afetlerle cezalandırıldığı anlatılmaktadır. Nuh kavmi de böyle bir kavimdi. Aşağıdaki Kuran ayetleri konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır:

> 37: *Nuh'un kavmi de elçileri yalanladıklarında, onları suda boğduk ve insanlar için bir ayet kıldık. Biz zulmedenlere acıklı bir azap hazırladık.*
>
> 38: *Ad'a, Semud'a, Ress halkına ve bunlar arasında birçok nesillere de.*[64]

Birçok İslam düşünürü, fosilbilim alanındaki veriler bilinmeden çok önce Nuh Tufanı'nın bölgesel bir tufan olduğunu, çünkü yalanlayanın Nuh kavmi olduğunu ve sadece bu kavme verilecek bir cezanın, tüm dünyayı kapla-

62. John Jefferson Davis, "Response to Paul Nelson and John Mark Reynolds", s. 84
63. Vern S. Poythress, "Response to Paul Nelson and John Mark Reynolds", **Three Views on Creation and Evolution**, Zondervan Publishing House, Michigan, 1999, s. 92.
64. 25-Furkan Suresi 37-38.

masına gerek olmadığını ifade etmişlerdir.[65] Kuran'dan, bu tip kavimlere verilen cezaların bu kavimlerin suçlularına yönelik olduğunu anlıyoruz; bu yüzden bu kavimlerle alakasız dünyanın bölgeleriyle ve o bölgelerin hayvanlarıyla bu cezaları ilgili görmek Kuran'da anlatılan cezalandırma mantığına uygun değildir. Elmalılı Hamdi Yazır, tefsirinde bu konuyu şöyle açıklar:

> *"Burada Hz. Nuh'un bütün insanlara değil kavmine gönderildiği anlaşılıyor. O zaman yeryüzünde ne kadar insan ve hangi kavimler vardı ve yeryüzünün nerelerinde insanlar yaşıyordu, onu da ancak Allah bilir... Bundan Nuh Tufanı'nın da o bildiğimiz her tarafı sarmış olma özelliği, Nuh Kavmi'ne ve onların hepsine ait demek olup, bütün yerkürenin her tarafını kaplaması gerekmeyeceği ve o vakit yeryüzünde onlardan başka insan bulunup bulunmadığı da kestirilemeyeceği anlaşılıyor ki, Alusi'nin de tercihi budur."*[66]

Görüldüğü gibi İslam düşünürlerince, tufanın bölgesel olmasının yanı sıra, Hz. Nuh'un yaşadığı dönemde başka kavimlerin de var olabileceği savunulmuştur. Hz. Nuh döneminde insanların tek bir kavim olup sonra daha farklı kavimlere ayrıldıkları söylenirse, bu iddia da sonuç açısından bir şey değiştirmeyecektir. Çünkü tek bir kavim

---

65. Maurice Bucaille, **Tevrat, İnciller ve Kur'an**, Çev: Mehmet Ali Sönmez, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 334-335.
66. Elmalılı M. Hamdi Yazır, **Hak Din Kur'an Dili**, Cilt: 8, Sadeleştiren: İsmail Karaçam ve diğerleri, Zehraveyn, İstanbul, 1992, s. 348.

dünyanın bir bölgesi ile sınırlı olacağından, tufanın bütün yeryüzüne yayılması söz konusu olmayacaktır; sonuçta tüm yeryüzünü kaplayan bir tufana yine ihtiyaç yoktur. Konumuz açısından ana nokta, Hz. Nuh'un döneminde başka kavimlerin var olup olmadığı değil, tufanın bölgesel olup olmadığıdır. Tufanın bölgesel olma düşüncesinin bizi götüreceği sonuç, Hz. Nuh'un gemiye aldığı hayvanların, gemide olan insanların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla alınmış olduğudur. O zaman, Hz. Nuh'un gemisine yüz binlerce canlı türünün alınarak bir kurtarma operasyonunun gerçekleştiğini düşünmemizi gerektirecek bir husus yoktur. Elmalılı Hamdi Yazır'ın dediği gibi, Kuran'daki kavimlerin yok edilişinin mantığına baktığımızda bölgesel bir tufanı düşünmek daha makul görünmektedir. Nitekim tarihsel süreçte, dünyanın birçok bölgesinin sular altında kaldığını yerbilimsel veriler göstermektedir.

ÇAMURDAN YARATILMA

"Bir Müslüman'ın evrim teorisini inkâr etmesi gerektiğini neden düşünüyorsunuz?" diye sorduğumda birçok sefer cevap vermekte bocalanıldığını gördüm. Verilen cevaplarda ise ilk dile getirilen hususlardan biri Kuran'da insanın çamurdan yaratılmasından bahsedilmesi oldu. Çamurdan yaratılışın evrimle çelişik olduğu yaygın bir görüştür. İnsanın çamurdan yaratılmasına dikkat çekilen bir Kuran ayeti şöyledir:

> *O sizi çamurdan yarattı. Bir de size bir ömür belirledi. Belirlenmiş ömür O'nun katındadır. Bir de sizler şüpheler içerisindesiniz.*[67]

Kuran'da insanların "sudan" (ma)[68] yaratıldığına, "topraktan" (turab)[69] yaratıldığına, ayrıca toprakla suyun bileşimi

67. 6-Enam Suresi 2.
68. 25-Furkan Suresi 54.
69. 22-Hac Suresi 5.

olan çamurun (tin) belli bir "özünden" (sulale)[70] yaratıldığına dikkat çekilir. Kuran'ın üslubu içerisinde yaratılışın farklı aşamalarından birinin seçilerek vurgulanmasını veya bir aşamanın farklı özelliklerinden birinin seçilip vurgulanmasını gözlemleriz. Örneğin Yasin Suresi 77. ayette insanın "azıcık bir sudan" (nutfe)[71] yaratıldığı, Alak Suresi 2. ayette insanın "asılıp tutunandan" (alak)[72] yaratıldığı anlatılmaktadır. Kuran'ın farklı yerlerinde insan, kendisini oluşturan bu farklı aşamalarla tarif edilirken Müminun Suresi'nde bu farklı aşamalar bir sıraya konulup yanlış anlayışların önü kapatılır: Müminun Suresi 12. ayette insanın "çamurdan" (tin), 13. ayette sonra "azıcık bir sudan" (nutfe), 14. ayette ise sonra "asılıp tutunandan"

---

70. İnsan çamurun rastgele bir halinden değil, çamurun içinde olan elementlerin dönüşümünden ve belli ölçülerle seçilmiş bir bileşiminden oluşmuştur. Örneğin insan vücudunda birkaç gram olan çinkodaki çok ufak bir değişiklik bile insan bedeninde ciddi arızalara sebebiyet verir. Muminun Suresi 12. ayette geçen çamuru niteleyen "özünden" (sulale) kelimesinin, bu inceliği tarif eden bir kelime olduğu söylenebilir. Saffat Suresi 11. ayette çamuru niteleyen "yapışkan" (lazib) sıfatı toprağın mineraller veya organik maddeler açısından zengin olduğundaki kıvamını niteliyor olabilir. Kuran'da bazı ayetlerde geçen "salsal" ifadesinin de insanın rastgele bir şekilde çamurun bir bölümünden değil, çamurun amaca yönelik şekillenmiş bir kısmından yaratıldığını ifade eden bir kelime olduğu düşünülebilir. Bir ayette "salsal" ifadesini niteleyen ve "pişmiş çamura" (fahhar) benzeten nitelemenin (55-Rahman Suresi 14), bir ayette "salsal"ın "değişime uğramış balçıktan" (hamein mesnun) olduğunu ifade eden nitelemenin (15-Hicr Suresi 26 ve 28), çamurun sahip olduğu kimi nitelikleri ve süreç içinde aldığı kimi halleri aktaran ifadeler olduğu düşünülebilir.

71/ "Azıcık bir su" anlamına gelen "nutfe" kelimesinin meninin içindeki spermi veya spermle yumurtanın bileşimi olan zigotu ifade ettiği söylenebilir. Sperm de zigot da ancak mikroskop altında görülebilecek yapıdadır.

72/ Embriyo, anne rahmindeki ilk döneminde anne rahmine bir sülük gibi asılıp tutunur. Bu tam olarak "alak" kelimesinin "asılıp tutunma" anlamına karşılık gelmektedir. Ayrıca "alak" kelimesinin yan anlamlarından biri sülüktür.

(alaka) yaratıldığı aktarılır.[73] Bir konu üzerinde değerlendirmelerde bulunurken, Kuran'daki o konuyla ilgili bütün ayetleri göz önünde bulundurmak, Kuran'ı anlamanın en temel ilkelerinden biridir. Allah'ın insanı yarattığı bir aşamaya Kuran'ın bir yerinde dikkat çekilmesi, bu aşamadan doğrudan, başka hiçbir aşama geçirilmeden, insanın oluştuğu anlamına gelmez. Nasıl ki "azıcık bir sudan" (nutfe) yaratılışa dikkat çekilirken arada hiçbir aşama olmadığını kimse düşünmüyorsa, "çamurdan" (tin) yaratılıştan bahsedilirken de arada hiçbir aşama-süreç olmaksızın bir yaratılışın gerçekleştiğini düşünmek için hiçbir sebep yoktur. Kuran'ın anlattığı kimi konuların bilimle ilgisi olsa da Kuran bir bilim kitabı değildir. Kuran ne ilk insanın yaratılışıyla ne anne rahminde geçirilen evrelerle ilgili bütün detayları verir. Zaten Kuran sırf anne rahmindeki oluşumların detaylarını vermeye kalksaydı bu bile Kuran'ın katbekat üzerinde hacimli bir esere denk gelirdi.

Dikkatli bir şekilde Kuran okunduğunda; Âli İmran Suresi 59. ayette Âdem'in ismiyle beraber topraktan yaratılmaya sadece bir kez dikkat çekilmesinin yanında, birçok ayette, örneğin Hac Suresi 5. ayette "*Sizi topraktan yarattık*" denilerek, Müminun Suresi 12. ayette "*İnsanı çamurdan yarattık*" denilerek, Rum Suresi 20. ayette "*Sizi topraktan yaratması*" denilerek, bütün insanlığın toprak ve sudan, yani çamurdan yaratıldığına dikkat çekildiği görülecektir. Hepimizin çamurdan yaratılmasını sadece ilk insanla sınırlamaya çalışmaktansa bütün insanların çamurdan nasıl yaratıldığını açıklamak ayetlerin açık an-

---

73/ Benzer şekilde bu aşamalar şu Kuran ayetlerinde de sıraya konularak aktarılmıştır: 22-Hac Suresi 5, 35-Fatır Suresi 11.

lamlarına uygun bir yorumlama tarzı olacaktır. Sadece ilk insanla çamurdan yaratılmayı sınırlayanlar ayetlerin açık anlamını benimsemeden mecazi anlatımlara sığınmaktadırlar, çünkü ayetler sadece ilk insanı değil bütün insanları çamurdan yaratılışla tarif etmektedir. Bu ayetlerle tüm insanların yaratıldığı hammaddeye dikkat çekildiğini düşünenler ise ayetlerin açık anlamlarına daha uygun bir anlayışa sahip olmaktadırlar. Ayetlerin anlamını mecazi şekilde anladığımızda değil fakat en açık anlamlarıyla ayetleri anladığımızda evrimle Kuran'ın anlatımları arasında bir çelişki olmadığına bir kez daha dikkat çekmek istiyorum.

Aslında "çamurdan tüm insanların yaratılmasının" açıklaması çok basittir ve çamurdan yaratılışımız her gün gözümüzün önünde gerçekleşmektedir. Birçok zaman gözlerimizin önündeki en açık ve en basit yorumu tercih etmek yerine zorlama yorumların peşinde koştuğumuz için yanılmaktayız. Yediğimiz gıdalar ya hayvansal ya da bitkisel kökenlidir. Tohumu toprağa ekilen bitki, toprağı ve suyu (çamuru) değişime uğratarak kendi bedenini oluşturur; bu bitkileri yiyen hayvanlar da bunları değişime uğratarak kendi bedenlerini oluşturur. Örneğin salatalık ve domatesin tohumu toprağa ekilir, bu bitkiler toprak ve suyu değişime uğratıp kendi bedenlerini oluşturur, daha sonra bunları yiyen tavuk gibi hayvanlar da bunları yiyerek ve vücutlarında değişime uğratarak kendi bedenlerini oluşturur. Sonuçta bitkiler ve hayvanlar çamur hammaddesinin değişime uğramasıyla oluşmaktadır. Bu gıdaları yediğimiz zaman, aslında hayvanların ve bitkile-

rin bedenlerini yemiş oluyoruz ve vücudumuzda, bu canlıların bedenlerinin parçaları olan protein gibi yapıtaşları değişerek bizlerin vücudunun birer parçası olmaktadır. Vücudumuzda her dakika yüz milyonlarca hücre ölmekte ve yüz milyonlarca yeni hücre oluşmaktadır. Bu yenilenen hücreler "ben" dediğimiz varlığımızı oluşturmaktadır. Bu hücrelerimizin hammaddesi çamurun değişime uğraması olan yediğimiz bitkisel ve hayvansal gıdalardır, yani biz de her an çamurun değişime uğramasıyla oluşmaktayız. Her bir insanın vücudu, her an, hayvan ve bitki bedenlerinden oluşmaktadır; yediğimiz salatalık ve tavuk her an "biz" olmaktadır. Kısacası "çamurdan yaratılma" olmuş bitmiş bir süreç değildir, her an devam eden ve bizim de tanıklık ettiğimiz bir süreçtir ve sadece ilk insanla değil bütün insanlarla ilgilidir. Zaten bu yüzden de bizim bedenimizde olup da toprakta olmayan hiçbir element mevcut değildir. Vücudumuzun yapıtaşları olan demir, oksijen, kalsiyum, çinko gibi elementlerin hepsi toprakta mevcuttur. Ayetler bu kadar basit bir şekilde, en ufacık bir zorlama olmaksızın anlaşılabilir ve bu şekilde anlayış, neden ayetlerde bütün insanların çamurdan yaratıldığının ifade edildiğini çok daha iyi anlamamızı sağlar. Kuran'da "çamurdan yaratılmadan" bahsedilmesinden dolayı evrim teorisine karşı çıkılması gerektiğini söyleyenlerin, en temel itiraz olarak gördükleri bu hususun cevabı bu kadar basittir.

Kuran'da "çamurdan yaratılmanın" başlangıç aşaması olduğu söylenmektedir, bu aşamanın "başlama" (bedee) olarak ifade edilmesi de başka aşamaları akla getirmektedir. İlgili ayet şöyledir:

O ki yarattığı her şeyi güzel yapar. Ve insanı çamurdan yaratmaya başladı (bedee).[74]

Bir ürünü oluşturan kişi birçok zaman hammaddesine atıfla o şeyin oluşumunu anlatır: Bir heykeltıraş "Mermerden heykel yaptım" der, bir marangoz "Tahtadan masa yaptım" der, bir aşçı "Patlıcandan ve etten karnıyarık yaptım" der. Bu, hepimizin alışık olduğumuz bir dili kullanma biçimidir. Böyle diyen heykeltıraş bahsetmediği için mermere şekil verme süreci olmadığını, marangoz bahsetmediği için tahtaları kesip biçmeyle şekil verme süreci geçirilmediğini ve aşçı bahsetmediği için patlıcanları soyma, hayvanı kesip etini alma, ardından yemekleri belli bir süre pişirmeyle karnıyarık yapma süreci yaşanmadığını hiçbirimiz anlamayız. O zaman Allah "İnsanları çamurdan yarattım" dediğinde, bunun neden bir süreçsizliği ima ettiğini anlayalım? İşin doğrusu bu şekildeki ifade tarzında süreçsizliği ima eden en ufacık bir unsur yoktur. Üstelik Allah'ın yarattığı madde ve zaman sayesinde bütün süreç işlemektedir, süreçteki hammaddelerin yaratıcısı olmayan heykeltıraş, marangoz ve aşçının sürece atıf yapmadan hammadde ve sonuç arasında ilişki kurmasını yadırgamayanların, Allah'ın kendisi sayesinde gerçekleşen sürecin her aşamasından bahsetmemesini hiç yadırgamaması gerekir. "Çamurdan yaratılma" ifadeleri, çamurdan insana kadar hiçbir süreç geçmediğinin ifadeleri olarak değil fakat bütün insanların hammaddesinin açıklanmasının ifadeleri olarak anlaşılmalıdır.

74. 32-Secde Suresi 7.

Nitekim Kuran'da, Hud Suresi 61. ayette, Salih Peygamber kavmi Semud'a *"O (Allah) sizi yerden (arz) yarattı"* demektedir fakat bunu hiç kimse bu kavmin annesi babası ve bir süreç olmaksızın üzerinde bulundukları topraktan yaratılmaları anlamında anlamamıştır. Eğer bir şeyden yaratılmaya işaret edilmesi, o şey ile ortaya çıkan varlık arasında hiçbir süreç olmamasını gerektirseydi, o zaman bu kavmin de yerdeki maddelerden bir anda yaratıldığı şeklinde ayetin anlaşılması gerekmez miydi?

Bilimsel anlatımla sebep-sonuç ilişkileri ve doğa yasaları çerçevesinde süreçler tarif edilir. Fakat bu tarz bir anlatımın, bir kişinin gayesel yönelimiyle bu süreci gerçekleştirdiğini dışlamak zorunda olmadığımızı bilmeliyiz. Örneğin bir kişinin, misafirlerine ikram etmek için çay hazırladığını düşünelim. Bilimsel anlatımla buradaki süreç kısaca şöyle tarif edilebilir: Isıtılan çaydanlıkta suyun kaynaması, metallerin ısıyı iletmesi ve su moleküllerinin ısı enerjisi ile kaynaması sayesinde gerçekleşir. Sonra çay bardağa döküldüğünde çay bitkisinin su molekülleri içinde dağılımı, çay sıvısının bardağın şeklini alması ve bardakta suyun durması fizik ve kimya yasaları sayesinde gerçekleşir... Fakat çayın hazırlanması ve servis edilmesi ile ilgili sürecin buna benzer bilimsel tarifi, hiçbir şekilde bir kişinin, misafirlerinin çay içmesi gayesiyle bu süreci gerçekleştirdiğini dışlamaz. Aynı şekilde çamurdan hayvanlara ve insana kadar oluşan süreçlerle ilgili herhangi bir bilimsel anlatımın, bu süreçleri Allah'ın hayvanları ve insanı yaratma gayesiyle gerçekleştirdiği şeklindeki İslami inançla çelişmediğini bilmek zorundayız. Biyoloji ancak

canlılarla ilgili süreçleri tarif eden bir bilim dalıdır. Bu süreçlerin bilinçli bir planlamanın eseri olup olmadığını söylemek ise biyolojinin işi değildir. Süreçle ilgili biyolojik bir açıklama ne teist ne de ateist bir açıklamadır. Fakat fizik veya biyolojiyle ilgili verileri değerlendiren felsefi bir yaklaşımla fizik ve biyolojiyle ilgili süreçlerin teizmi mi ateizmi mi desteklediği tartışılabilir. Bu değerlendirme ise özünde felsefeyle ve felsefenin içinde özellikle Allah'ın varlığıyla ilgili delillerle ilgili din felsefesi alanıyla ilgilidir. Bu kitabın son başlığında, evrim teorisinin Allah'ın varlığı hakkında ileri sürülen delillere tehdit olup olmadığı da incelenecektir. Bu deliller hakkındaki kanaat her ne olursa olsun, cansız çamur hammaddesinden canlıların oluşumunu tarif eden biyolojiyle ilgili herhangi bir açıklamanın (bu açıklama ister doğru ister yanlış olsun) İslam dininin anlattığı yaratılış ile çelişmediği açıktır.

İNSAN ONURU, HAYVANLARLA SOY ORTAKLIĞI VE MAYMUN MESELESİ

Evrim teorisine İslam dini adına gösterilen tepkilerde en çok dile getirilen hususlardan biri bu teorinin insanlarla hayvanlar arasında bir soy ortaklığı kurması ve de özellikle hayat ağacında insan soyuyla maymunumsular arasında yakın bir ilişki bulunmasıdır. Fakat "İnsan türünün kökeninde böylesi bir ilişki olmadığını hangi Kuran ayetine dayanarak iddia ediyorsunuz?" diye sorulduğunda, bu konuya atıf yaparak itirazda bulunanların buraya kadar cevaplananlar dışında pek bir şey söyleyemediklerini görürsünüz. Öncekilere ilaveten önümüzdeki başlıklarda incelenecek olan birkaç husus ve insan soyunun diğer hayvanlarla ve maymunumsularla soyağacında birleşmesinin insan onuruna aykırı olduğu itirazı bazen dile getirilir. Burada insan onuruyla ilgili itirazı cevaplamaya çalışacağım.

İnsanın soy kökeninin maymunumsularla ilişkilendirilmesinin insan onuru açısından bir sorun teşkil etmediği kanaatindeyim. Kendi kökenini insana üstün gördü-

ğü için Allah'a isyan eden şeytan Kuran'da kınanmıştır.[75] Şeytanın kıssası üzerinden kökeninden dolayı övünme olgusunun Kuran'da kınandığını, salt kökenden hareketle bir iyilik veya kötülük iddiasında bulunulamayacağını anlıyoruz. Durum böyleyken insan onurunu soy kökeninde aramak gibi bir yaklaşımın Kuran temelli bir dayanağı olmadığı rahatlıkla söylenebilir.

Tek tanrılı dinlerin tüm kutsal metinlerinde olduğu gibi Kuran'da da birçok putperest ve kötü ahlaklı kişi kınanır. Kuran'da kınanan Firavun ve Ebu Leheb gibi kişiler insandır fakat bu hususu kimse insan onuruna zıt bulmamıştır! İnsan türünün üyeleri arasında böyle insanlar olmasını insan onuruna aykırı bulmuyorsak, hayvan türleriyle hayat ağacındaki herhangi bir ilişkiyi insan onuru açısından nasıl sorun olarak görebiliriz? Üstelik Hz. Muhammed'in en büyük düşmanları olan Ebu Leheb ve Ebu Cehil aynı zamanda onun yakın akrabalarıydılar. Eğer kötü birileriyle soy yakınlığı bir insanın onuruna zarar veriyorsa Hz. Muhammed'in böyle insanlarla soy yakınlığı olmasından dolayı onurunun zarar gördüğünü de kabul etmek zorunda kalırdık. Fakat haklı olarak, hiçbir Müslüman böylesi bir iddiayı kabul etmeyecektir. Bu da soy bağıyla insan onurunu bağdaştırmanın yanlışlığını gösteren çok açık bir örnektir. İnsanların kedilerle veya balıklarla veya maymunlarla aynı hayat ağacında birleştiklerine ve soy ortaklığına sahip olduklarına dair bir iddia, insanların Firavun'la veya Ebu Leheb'le aynı canlı türünün üyeleri olduğu gerçeğinden daha mı kötüdür? Kuran'da Firavun ve Ebu Leheb kı-

75. 38-Sad Suresi 76.

nanır ama balıklar, sincaplar, filler, maymunlar kınanmaz. Kuran'da bazı zalim insanların hayvanlardan daha kötü bir durumda oldukları şöyle ifade edilmiştir:

> *Onlar hayvanlar gibidirler, tuttukları yol bakımından hayvanlardan da şaşkındırlar.*[76]

Evrim teorisine karşı kimi zaman dile getirildiğine tanık olduğum bir retorik de bu konuda yapılan yanlışla ilgilidir. Bu retoriği "dedenin yakışıklılığı argümanı" olarak isimlendirdim. Bu retoriği ifade edenler şuna benzer ifadeler kullanmaktadırlar: "Benim dedem maymun değil, senin dedenin maymun olması kuvvetle muhtemel!" Bu retoriği kullanan kendi dedesinin ve kendisinin yakışıklı olduğunu ve karşısındakinin tipinin bozuk olduğu için maymundan gelmesinin muhtemel olduğunu ifade etmektedir. Bu retorik gülmek için eğlenceli bir malzeme verebilir fakat bu retoriğin gerçek cevap zannedilmesi önemli bir hata olur. Kuran'a göre hayvanlardan daha kötü durumda olan insanlarla insan türünün ortak üyesi olmaktan rahatsızlık duymayanların, Kuran'da hiçbir kınamaya muhatap olmayan hayvanlarla soy ortaklığı olmasından rahatsızlık duymaları dini ve mantıki temeli olmayan bir rahatsızlıktır. Aksine bütün canlıları bir kökte buluşturan bir teorinin, canlılar dünyasına daha çok yakınlık duymamız için bir sebep sunduğu ve böylesi bir birleşmenin çekici bir güzelliğe sahip olduğu kanaatindeyim.

---

76. 25-Furkan Suresi 44.

İbn Miskeveyh (öl. 1030) gibi birçok İslam filozofu, evrim teorisiyle ilgili bilgiler ortada olmadan yüzlerce yıl öncesinde bile, varlık merdivenlerinde insanla maymunu yan yana sınıflamışlardır.[77] (İnsanın maymundan türediği görüşüyle "büyük varlık zincirinin" hiyerarşik varlık merdivenlerindeki bu sınıflama karıştırılmamalıdır.)[78] Eğer insanla bir canlı türü arasında dönüşüm ilişkisi olacaksa, bu ilişkinin öncelikle insanla yan yana sınıflanmış olan maymunla kurulması kadar tabii bir durum yoktur. Evrim teorisini bazı ateistlerin istismar etmesi ve din adına bazı dindarların bu konuya yanlış yaklaşımı sonunda hiç gereksiz bir maymun düşmanlığı oluşturulmuştur. Bu şartlanmış tepkiye Kurani ve mantıki bir temel bulmak ise mümkün değildir; İslami açıdan itiraz için ise gerekli olan budur.

Ayrıca böylesi bir sorun görenlere karşı şu hususlar da gündeme getirilebilir: Cansız olan çamur, hammadde olarak insanların ve hayvanların "ortak kökeni" olduğunda bir sorun olmuyorsa, tekhücreli bir canlının tüm canlıların "ortak kökeni" olması da maymunumsuların insanın

77. Bu konuyla ilgili bir çalışma olarak bakabilirsiniz: Mehmed Bayrakdar, **İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi**, Kitabiyat, Ankara, 2001.

78. Birçok İslam filozofunun "büyük varlık zinciri" (the great chain of being) ile ilgili anlatımlarını bazı yazarlar, bu filozofların evrim teorisini öncelemesi olarak yorumlamışlardır. Oysa "büyük varlık zinciri" anlayışı evrim teorisinden çok farklıdır; öncelikle hiyerarşik varlık merdivenlerinde her merdiven doludur ve evrimleşecek canlıya hiçbir yer yoktur. Bir yanıyla evrim teorisine çok zıt olan bu anlayış, bir yönüyle varlık merdivenlerinin başına ortak ata konularak ve merdivenler arası geçişin birbirinden dönüşerek olduğu söylenerek, evrim teorisine yol açacak bir sunuma da sahiptir. Bu konuda söyledikleri açısından aynı zamanda biyolog olan ve yedi ciltlik biyoloji ansiklopedisi yazmış olan Cahız'ın (öl. 869) diğer İslam felsefecilerinden ayrı değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyim. Cahız'ın bugünkü evrim teorisini öncelediğini söylemek aşırı bir yorum olsa da türlerin dönüşümüne ve doğal seleksiyona dokuzuncu yüzyılda atıf yapmış olması biyoloji tarihi açısından çok önemlidir.

atası olması da insan onuruna aykırı bir husus olarak kabul edilmemelidir. Hayvanlar çamurdan daha mı aşağı bir mertebededir?

Bilimsel veriler, vücudumuzdaki hücre sayısından çok daha fazla sayıda, trilyonlarla ifade edilen bakteriyi bedenimizde barındırdığımızı göstermektedir. Bedenimiz adeta bir bakteriler gezegenidir, vücudumuzdaki bu bakteriler adeta organlarımız gibi bizlerin parçalarıdır ve bunu da insan onuruna aykırı bulmayız. Bakteri gezegeni gibi olmamız, yani çokhücreli hayvanlardan çok daha basit canlı türlerinin trilyonlarcasını bedenimizde barındırmamız, hatta yaşam için onlara bağımlı olmamız insan onuruna aykırı değilse maymunumsularla soy yakınlığı neden olsun?

Bir önceki başlıkta dikkat çekildiği gibi bedenimizin yediğimiz besinlerin dönüşmesi ile sürekli yenilendiğini bir kez daha hatırlayalım. "Ben" dediğimiz bedenimiz aslında patatesin, pirincin, tavuğun, koyunun yenildikten sonra dönüşmüş halidir. Yediğimiz tavuğun, koyunun, patatesin, pirincin bedenimize her an dönüşmesini onurumuza aykırı bulmuyorsak; ilk insanların, hayvanların ve maymunumsuların dönüşmüş şekli olduğuna dair bir iddiayı da onurumuza aykırı görmemeliyiz. Biyoloji biliminin çok güzel bir şekilde açıkladığı gibi, yediği salatalığın ve tavuğun her an dönüşümü olmakta bir sorun görmeyen birçok kişi maymunlarla yüz binlerce yıl önce ayrılan bir soy ortaklığını sorun olarak görmektedirler. Evrim teorisinin onurumuza ve ahlaki yapımıza ters olmamasının, bu teorinin İslami inanç açısından doğru olduğu veya bu

teorinin kabul edilmesi gerektiği anlamlarını taşımadığını da belirtmeliyim. O tartışma biyoloji, yerbilim, fosilbilim gibi bilim alanlarıyla ilgili bir tartışmadır. Fakat “insan onuruna” atıfla bu teoriye İslam dini adına itiraz edilmesinin Kurani bir dayanağı yoktur.

Bazen insanın “en güzel bir biçimde (ahseni takvim)” yaratıldığına dair Kuran ayeti gündeme getirilip, bu ifadenin evrim teorisi ile çelişik olup olmadığı da sorgulanır. Bu ifadenin geçtiği Tin Suresi’ndeki ayet, ilişkili olduğu bir sonraki ayetle beraber şöyledir:

> 4: *Gerçekten de insanı en güzel bir biçimde (ahseni takvim) yarattık.*
>
> 5: *Sonra onu aşağıların en aşağısına (esfele safilin) çevirdik.*[79]

Bu ayette “en güzel bir biçimde” diye tarif edilen, insanın insan olduğu aşamadaki biçimidir. Bu biçimin, evrimle oluşup oluşmaması insanı tarif eden bu ayete zıt değildir. Nitekim insan, insan sureti kazanmadan önce sperm ve zigot olarak ve anne rahminde çeşitli şekiller alarak birçok aşama geçirir ama bu aşamaların hiçbiri de insanın “en güzel bir biçimde” yaratılmış olmasına aykırı kabul edilmez. Üstelik bir sperm veya bir zigotun insana şekil olarak benzerliği, maymundan hatta kediden bile daha azdır. “En güzel bir biçim” sıfatı, ortaya çıkan varlıkla ilgilidir, bu varlık ortaya çıkarken geçirilen aşamalarla ilgili değildir.

---

79. 95-Tin Suresi 4, 5.

Ayrıca yukarıdaki iki ayet beraber okunduğunda, buradaki kastın insanın dış bedensel biçiminden çok ahlaki yapısıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü dördüncü ayette "en güzel bir biçimde (ahseni takvim)" yaratıldığı söylenen insanın, beşinci ayette "aşağıların en aşağısına (esfele safilin)" dönüşmesinin mümkün olduğu ifade edilmektedir. Fakat putperestlik veya zulüm gibi fiillerde bulununca insanın dış bedensel yapısı değişmez, yani "aşağıların en aşağısı (esfele safilin)" ifadesiyle bedensel şeklin bozulmasından bahsedilmemektedir. O zaman dördüncü ayette bunun zıt durumu olarak gözüken "en güzel bir biçimde (ahseni takvim)" ifadesinin bedensel bir görüntüyle sınırlanmaması gerektiği, bu ifadelerin daha ziyade insanın ahlaki yapısıyla alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Kısacası "insan onuruna" veya "en güzel bir biçimde" yaratılmaya atıf yapılarak evrim teorisinin İslam ile çeliştiği savunulamaz.

İSA'NIN DURUMU ÂDEM'İN DURUMU GİBİDİR

Evrim teorisine Müslümanların inanmaması gerektiğini savunanların bir kısmı şu Kuran ayetini delil olarak ileri sürmüşlerdir:

> *Şüphesiz Allah katında İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir. Onu topraktan yarattı, sonra ona "Ol" demesiyle o da olur.*[80]

Bazıları bu ayetteki "*İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir*" ifadesinden hareketle Hz. İsa'nın babasız oluşuyla Hz. Âdem arasında bağlantı kurmak istemişlerdir. Buradan ise Hz. Âdem'in annesiz babasız olduğuna ve evrimin bir parçası olmadığına sıçrama yapmaya çalışmışlardır. Fakat bu ayet, bu şekilde anlaşılmaya kalkılırsa, Hz. İsa'nın annesi vardır, annesi onu karnında bir süreç boyunca taşımıştır ve bu doğum Kuran'da anlatılmaktadır.[81] O zaman bu açıdan bir benzetme yapılacaksa, Hz. Âdem'in anne karnında bir süreç geçirdiğini de söylemek zorunda kal-

---

80. 3-Âli İmran Suresi 59.
81. 19-Meryem Suresi 19-27.

maz mıyız? Hz. Âdem'in süreçsiz bir şekilde oluştuğunu savunmak için ortaya atılan bu benzetmenin süreçsiz bir oluşumla ilgili olmadığı açıktır.

Bu ayetin öncesindeki ayetler okunduğunda, bu ayete gelene kadar birçok ayette Hz. İsa ile ilgili anlatımlar olduğu gözükür, ayetin sonrasında ise ehli kitaptan yani Yahudiler ve Hıristiyanlardan bahsedilmektedir. Kısacası bu ayette odak noktası Hz. Âdem değil Hz. İsa'dır. Ayette düzeltilmeye çalışılan Hz. İsa ile ilgili yanlış inançtır. Hz. İsa ile ilgili yaygın ve İslam'a en aykırı inancın ise onun tanrısal özü olduğu iddiası olduğunu biliyoruz. O zaman, bu ayetin adeta şöyle dediğini anlamak daha makuldür: "Siz İsa'ya tanrısal bir öz atfediyorsunuz ama onun özü aynı Âdem gibi topraktır, yani o tanrısal öze sahip değildir, Âdem ile aynı öze sahiptir." Ayet böyle anlaşılınca, ayette Hz. Âdem'in süreçsiz oluşumuna dikkat çekilmeye çalışılmadığı fakat Hz. İsa'nın ontolojik yapısıyla ilgili İslam inancına aykırı iddianın düzeltilmesinin hedeflendiği anlaşılır. Ayette, Hz. Âdem'e gönderme yapılarak sıra dışı bir yaratılış örneği verilmemekte fakat Hz. İsa'nın toprak hammaddesinden yaratıldığına dikkat çekilerek onun da diğer insanlar gibi olağan bir doğası olduğu anlatılmaktadır. Ayet böyle anlaşılınca, ayetteki benzetmenin hangi özellik üzerinden yapıldığının cevabı da ayetin içinden anlaşılmaktadır; ayette dikkat çekilen "topraktan yaratılma" benzerliğin kaynağıdır. Fakat benzetmeyi babasızlık üzerinde anlamaya kalkanlar, ayette atıf yapılmamış bir unsur üzerinden benzerlik kurmaya çalışmaktadırlar.

Fakat bu ayetin, bu konuyla ilgili değil de, bazılarının

kafasında şüphe uyandıran bir mesele olan Hz. İsa'nın annesiz doğmasıyla ilgili olduğu düşünülürse o zaman şöyle de anlaşılabilir: "Siz İsa'nın annesiz doğumunu anlamıyorsunuz ama Âdem'i toprak gibi bir hammaddeden yaratan için böylesi bir yaratılışı gerçekleştirmek çok basittir." Bu arada "Âdem" ifadesinin, birçok müfessirin (Kuran yorumcusu) de dikkat çektiği gibi, insan türünü temsilen kullanılmış olabileceği de not edilmelidir.

Ayrıca ayetteki "onu" zamirinin ("halakahu" kelimesindeki "hu" zamirinin) Hz. İsa'ya gönderme yaptığı ve Hz. İsa'nın toprak hammaddesinden "Ol" emriyle yaratıldığını anlattığı da düşünülebilir. Nitekim Hz. İsa'nın dünyaya gelişinin anlatıldığı şu ayette de Hz. İsa'nın yaratılışı "Ol" emriyle beraber aktarılmıştır:

> *Meryem dedi ki: "Rabbim, benim çocuğum nasıl olur? Bana hiçbir insan dokunmadı ki!" Allah da "Allah dilediğini işte böyle yaratır. Bir iş ve oluşa karar verdiğinde ona 'Ol' demesiyle olur" dedi.*[82]

Önceki başlıklarda dikkat çekildiği gibi bu kitaptaki yaklaşımı anlamak için "süreç" kilit kavramdır. Kuran'da, Allah'ın Zekeriya'yı "bir şey değilken yarattığı" söylenir.[83] Bu ayeti bile kimse süreçsiz bir yaratılmanın delili olarak görmemiştir. (Herhalde Hz. Âdem için böyle bir ifade Kuran'da kullanılsaydı "Hz. Âdem'i Allah'ın evrimle yaratmış olabileceğine inanmakta sorun olmadığı" görüşüne

---

82. 3-Âli İmran Suresi 47.
83. 19-Meryem Suresi 9.

insanları inandırmakta büyük güçlük çekilirdi.) Bu ifadenin Hz. Zekeriya'nın anne ve babasının, doğum öncesi evrelerinin, çocukluğunun yok sayılması anlamına gelmediği açıktır. Eğer Hz. Âdem'in yaratılışı için de benzer bir durumun olduğu, Hz. Zekeriya'nın hiçten yaratıldığı ifadesiyle sürecin dışlanmadığı gibi Hz. Âdem'in (veya Hz. İsa'nın) topraktan yaratıldığı ifadesinin de süreci dışlamadığı söylenirse, bu sürecin de evrim olduğu savunulursa, buna Kuran'a dayanarak itiraz etmek mümkün değildir. Kısacası Hz. İsa ile Hz. Âdem arası benzetme yapan ayetten veya başka bir Kurani ifadeden hareketle Hz. Âdem'in doğrudan, hiçbir süreç olmaksızın (annesiz ve babasız) topraktan yaratıldığını söylemek mümkün değildir.

TEK NEFİSTEN (NEFSİ VAHİDE) YARATILIŞ: ÂDEM VE HAVVA'DAN TÜREME

Evrim teorisinin İslam ile çelişkili olabileceğine dair görüşlerde en önemli etkenlerden biri insanların yaratılışının evrimle olmamış olması gerektiği ile ilgili önyargı olmuştur. Hatta bazıları, bütün canlı türlerinin evrimle oluşmuş olabileceğini fakat insanların bu konuda istisna oluşturduğunu da ifade etmişlerdir. Buraya kadar gösterilmeye çalışıldığı gibi Allah'ın planı neticesinde bütün türlerle beraber insanların da evrimle yaratıldığı görüşüne inanmakta İslam dini açısından bir sorun bulunmamaktadır. Bu konuyla ilgili gündeme gelen ve açıklığa kavuşturulması gereken bir husus Kuran'daki "tek nefisten" (nefsi vahide) yaratılışı anlatan ifadelerden ne kastedildiğidir. Bu başlık altında bu gerçekleştirilmeye çalışılacaktır. Önce bu ifadenin geçtiği bir Kuran ayetini görelim:

> *Ey insanlar sizi tek nefisten (nefsi vahide) yaratan, ondan eşini yaratan ve her ikisinden çok sayıda erkekler ve kadınlar türetip yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının.*[84]

84. 4-Nisa Suresi 1.

Bu ve benzeri diğer ayetlerde geçen "tek nefisten" (nefsi vahide) yaratılma ifadelerini bazı ilahiyatçılar, Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden eşinin (Havva'nın)[85] yaratılması ve sonra da tüm insanların bu çiftten yaratılması olarak açıklamışlardır. Fakat Kuran'da Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden eşinin yaratıldığı şeklinde bir ifade bulunmamaktadır. Bu inanç, İsrailiyat'tan, yani Yahudi kaynaklarından İslam'a geçmiştir. İsrailiyat'ın içinde ise birçok uydurma olduğu Müslüman ilahiyatçılarca sıkça ifade edilmiştir; bu yüzden bu güvenilmez kaynağa dayanarak Müslümanların yaratılışla ilgili inançlarını oluşturmaları doğru olmaz. Ayrıca bu husus, kadın karşıtı söylemlerin oluşumunda da kullanılmıştır; kadın eğri kaburga kemiğinden yaratıldığı için yaratılışının gereği olarak eğriliğe sahip olduğu gibi söylemler dile getirilmiştir. Kadının erkekten ve erkek için yaratıldığı görüşü, kadınların ontolojik olarak düşük bir statüde olduğu iddiasını temellendirmek için kullanılmıştır. Tüm bu hususların Kuran'da yer almadığına dikkatlerinizi çekmek istiyorum.[86] Bu kitabın konusu dışına çıkmamak için bu önemli konuya girmiyorum fakat yeri gelmişken bu hatırlatmayı yapmak istedim.

Benim de kendilerine katıldığım bazı ilahiyatçılar ise nefisten eş yaratılmasından bahseden alıntılanan ayetlerdeki kastın erkek ile kadının aynı canlı türü olarak yaratılması olduğunu söylemektedirler.[87] Kuran'ın şu ayetlerinde

85. Kuran'da Hz. Âdem'in eşinin isminin Havva olduğu geçmemektedir.
86. Bu hususlarla ilgili bakılabilir: Asma Barlas, **Believing Women in Islam**, University of Texas Press, Austin, 2002, s. 133-136.
87. Erkan Yar, **Ruh-Beden İlişkisi Açısından İnsanın Bütünlüğü Sorunu**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000, s. 78-79.

"nefsinizden" ifadesinin "tür" anlamında kullanılışı bu yaklaşımı desteklemektedir:

Allah sizin nefsinizden eşler yarattı.[88]

Allah nefsinizden elçiler gönderir.[89]

Görüldüğü gibi bu ayetlerde "nefsinizden" denildiğinde, insanlara kendi "türlerinden" eşler yaratıldığı ve insanlara kendi türlerinin içinden elçiler gönderildiği vurgulanmaktadır. Örneğin bununla, insanlara meleklerden elçiler gönderilmediği ifade edilmektedir. Hiç kimse bu ayetlerde "nefsinizden eşler" denildiğinde; insanlardan bir parça alınıp da bundan eşlerinin türetildiğini veya "nefsinizden elçiler" denildiğinde insanlardan alınan parçalardan peygamber elçilerin türetildiğini anlamamaktadır. "Tek nefisten" ifadelerini de bu ayetlerdeki "nefis" ifadeleri gibi anladığımızda her şey yerine oturmaktadır.

Ayrıca bu ayetlerde bütün insanlara seslenilmektedir; örneğin Nisa Suresi 1. ayette, *"Ey insanlar"* ifadesiyle seslenilmekte ve *"Nefsi vahideden sizi yarattı (halakakum)"* ifadesiyle bütün insanların yaratıldığı unsura dikkat çekilmektedir. *"Ey insanlar"* ifadesinden ilk insan(lar)ın (Hz. Âdem'in) da istisna edilmesi için bir sebep gözükmemektedir. Bu da "nefsi vahide" ifadesini, insan türüne bir gönderme olarak anlamayı daha mantıklı kılmaktadır. "Nefsi vahide"den eğer bazılarının iddia ettiği gibi "Âdem"

88. 30-Rum Suresi 21, 16-Nahl Suresi 72, 42-Şûra Suresi 11.
89. 3-Âli İmran Suresi 164.

kastedilseydi, "nefsi vahide"nin başına Arapçadaki belirlilik takısı olan "el" ifadesinin gelmesi beklenirdi, böylece "el-nefsi vahide" denilerek, bunun bilinen "Âdem" olduğu vurgulanabilirdi fakat burada böyle bir belirlilik takısı yoktur. Tefsir profesörü Mehmet Okuyan'ın belirttiği gibi, Nisa Suresi'nde, "nefsi vahide" ile Âdem, eşi ile "Havva" kastedilseydi; "eşini" ifadesi "zevceteha" diye belirtilebilirdi, ayrıca "minha" yerine "minhu" denilerek (Arapçadaki erkek ve dişiyi belirtmek için ayrı zamirler kullanılmasından istifade edilerek) "nefsi vahide" ile erkek olan "Âdem"in kastedildiği açığa çıkarılabilirdi.[90] Bütün bunlar, "tek nefisten yaratılma" tanımlamasının geçtiği yerlerde, tek bir kişiden (Âdem'den) yaratılmanın değil de insanların kadın ve erkeğiyle tek tür olarak yaratılmalarının ifade edildiğini göstermektedir.

Kuran'da "nefsi vahide" tanımlaması beş ayette geçmesine rağmen bunların hiçbirinde "nefsi vahide"nin Âdem olduğu beyan edilmemiştir. Bu durum, tek başına, "nefsi vahide"nin Âdem olmadığını göstermese de "nefsi vahide" ile Âdem'in kastedilmediğini gösteren delilleri desteklemektedir.

"Nefsi vahide" ifadesini Hz. Âdem olarak anlamanın makul olmadığı, şu iki ayet okununca, bir başka yönden de anlaşılır:

> 189: *O, sizi tek nefisten (nefsi vahide) yarattı ve kendisiyle huzur bulması için ondan eşini var etti. Eşiyle beraber olunca eşi hafif bir yük yüklendi ve onu*

90. Mehmet Okuyan, **Yayımlanmamış Tefsir Notları**.

taşıdı. Hamileliği ağırlaşınca Rableri Allah'a "Bize iyi bir çocuk verirsen elbette şükredenlerden olacağız" diye dua ettiler.

190: *Fakat Allah onlara iyi bir çocuk verince O'na çocuk hususunda ortaklar koştular. Oysa Allah onların ortak koştuklarından çok yücedir.*[91]

Eğer 189. ayette geçen "nefsi vahide" Hz. Âdem olarak anlaşılırsa o zaman, Hz. Âdem ve eşinin çocukları olduğunda İslami açıdan en büyük günah olan ortak koşma (şirk) günahını işledikleri anlaşılır. "Nefsi vahide" ifadesini zorlama bir şekilde Hz. Âdem olarak yorumlamaya kalkmanın sürüklediği sorunlardan biri bu olmuştur. "Nefsi vahide" ifadesiyle genel olarak insan türüne dikkat çekildiği düşünülünce ise ortada bir sorun kalmaz, çünkü o zaman bu ayetten, insan türünün içinden çocuklarından dolayı Allah'a eş koşanlarla ilgili bir örneğin verildiği anlaşılır. Bakara Suresi 37. ayette *"Rabbi Âdem'in tövbesini kabul etti..."* diye geçmekte fakat bu tövbeden sonra Hz. Âdem'in önceki günahından daha da büyük bir günah işlediği söylenmemektedir. Bu durum "nefsi vahide" ifadesinin neden Hz. Âdem olarak anlaşılmaması gerektiği hususunda ilave bir delildir. Ayrıca 189. ayette "nefsi vahide"den eşlerin yaratılma sebebi "huzur bulma" olarak aktarılmaktadır; bu durum ise ilk insan(lar)la değil bütün insanlarla ilgili bir durumdur.[92] Bu da, bu ifadenin genel olarak insan türüyle ilgili anlaşılması gerektiğini desteklemektedir.

91. 7-Araf Suresi 189-190.
92. Benzer bir ifade 30-Rum Suresi 21. ayette de geçmektedir.

Bu konuyla ilgili olarak Kuran'da ismi geçen Hz. Âdem'in, sadece eşiyle beraber mi yoksa bir toplulukla beraber mi yaratıldığı konusu gündeme gelmiştir. Evrim teorisi ile ilgili tartışmalardan tamamen bağımsız olarak bazı tefsir uzmanları, Hz. Âdem'in bir toplulukla beraber yaratıldığı görüşünü benimsemişler ve insanların tek bir çiftten yaratıldığı görüşünden Hz. Âdem'in çocuklarının ensest ilişkiyle çoğaldığı sonucunun çıkacağını, Kuran'da bu yönde açık bir ifade yokken bunu savunmanın yanlış olduğunu ifade etmişlerdir.[93] Bunu savunan ilahiyatçılar, Kuran'da geçen "Beni-Âdem" ifadelerine soy bağı anlamı verilmemesi gerektiğini; "Beni" ifadesinin "onu takip eden, onun yolunda olan" anlamlarına da sahip olduğunu, "Beni-İsrail" ifadesinin de Kuran'da geçtiğini fakat Kuran'ın hitap ettiği Yahudilerin hepsinin Hz. Yakub'un ("İsrail" Hz. Yakub'un diğer ismidir) soyundan olmadığını söylemektedirler. Ayrıca Kuran'da Müslümanlara hitaben "Babanız İbrahim"[94] (Ebikum İbrahim) ifadesinin yer almasını fakat Hz. İbrahim'in biyolojik babalığıyla bunun alakası olmadığının açık olmasını, burada manevi liderlik gibi bir anlamın olduğunu, görüşlerine delil olarak göstermektedirler.[95] Bu yaklaşıma göre Hz. Âdem'in biyolojik babalığı değil de, ilk sorumlu insan olması veya ilk insan topluluğunun lideri olması, onun ismine yapılan atıfların sebebidir. Aslında Hz. Âdem başlangıçtaki küçük bir topluluğun içinde varsa, lideri olduğu bu küçük topluluktan oluşacak sonraki daha geniş toplulukların tüm üyelerin

93. Mehmet Okuyan, **Yayımlanmamış Tefsir Notları**.

94. 22-Hac Suresi 78.

95. İsmail Yakıt, **Kur'an'ı Anlamak**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003, s. 68-70.

kökeninde bu başlangıçtaki küçük topluluktaki herkesten (Hz. Âdem de dahil) gelecek genetik materyalin bulunduğu düşünülebilir. Böylece başlangıçta küçük bir toplulukla insanlığın başladığı düşünüldüğünde de Hz. Âdem literal olarak sonraki nesillerin babası olur. Ama Kuran'daki "Beni" ifadelerinin kullanımlarına bakıldığında, bu ifadelerin biyolojik ata olarak alınmak zorunluluğunun olmadığı da unutulmamalıdır.

Hz. Âdem'in yeryüzüne "halife atanacağını" söyleyen Kuran ayetinde, meleklerin bu duruma şaşırıp *"Orada kargaşa çıkaracak ve kan dökecek birini mi atayacaksın?"* diye sordukları aktarılmaktadır.[96] Bazı tefsirciler, bu yüzden, Hz. Âdem'den önce onunla aynı türden canlılar olduğunu, Hz. Âdem ile aynı türden olanların olumsuz özelliklerini melekler bildikleri için şaşkınlıklarını ifade ettiklerini, eğer daha önceden bunları görmemiş olsalar bu türün kan dökücü özellikleriyle ilgili bilgiye sahip olamayacaklarını söylemişlerdir. Buradan hareketle Hz. Âdem ile eşinin kendi türünün ilk çifti olmadığını fakat Hz. Âdem ile insanın yeryüzündeki "halifelik" vazifesinin başladığını savunmuşlardır. ("Halifelik" vazifesiyle insanın özgür iradeye sahip, ahlaki yükümlülükleri ve sorumlulukları olan bir varlık olması anlaşılmıştır.) İbn Babeveyh *Kitabü't Tevhid* isimli eserinde Caferi Sadık'a atfen, Hz. Âdem'den önce insan benzeri canlılar olduğunu söyler. İmamiyye'den *Camiu'l Ahbar*'ın yazarına ve Muhammed el-Bakır'a da benzer görüşler atfedilir.[97] Gö-

96. 2-Bakara Suresi 30.

97. Süleyman Ateş, **Kur'an Ansiklopedisi**, Cilt: 1, Kuran Bilimleri Araştırma Vakfı, İstanbul, 1997, s. 123.

rüldüğü gibi bazı İslam düşünürleri, evrim teorisinin ortada olmadığı dönemlerde, Hz. Âdem'den önce "insanımsı" yaratıklar olduğunu kabul etmekte inançları açısından bir sorun görmemişlerdir.

Kuran'daki şu ayet, "Âdem" ifadesinin tek bir şahıs için değil, insan türü için de kullanılmış olabileceğine (bazı geçişlerde veya her geçişte) delil olarak gösterilmiştir:

> *Sizi yarattık. Sonra size biçim verdik. Sonra meleklere "Âdem için secde edin" dedik de secde ettiler fakat İblis secde edenlerden olmadı.*[98]

Bu ayette önce tüm insanlara yönelik *"Sizi yarattık"* ve *"Sonra size biçim verdik"* denilmekte, bütün insanlara yönelik bu ifadelerden sonra *"Âdem için secde edin"* denilmektedir. Bu da kimi tefsir uzmanlarının ifade ettiği gibi "Âdem" ifadesinin "insan türünü" temsilen kullanılan bir ifade olması ihtimalini göz önünde bulundurmamız gerektiğini göstermektedir.

Burada dikkat edilmesi gerekli husus, Kuran'da geçen "insan" ifadesinin, biyolojideki "Homo sapiens" ile ilişkili olsa da özdeş olarak değerlendirilmemesidir. Dini metinlere göre "insan" belli bir seviyede konuşabilen, iradesi olan ve bunlarla beraber eylemlerinden sorumlu olan bir varlıktır. Kuran'da, Âdem'in önemli özelliği olarak dil kullanma yeteneğine vurgu yapıldığını hatırlayalım.[99] Dili kullanma; kültür oluşturmak, belli bir se-

98. 7-Araf Suresi 11.
99. 2-Bakara Suresi 31-33.

viyede düşünmek ve dinsel sorumluluğun muhatabı olmak açısından olmazsa olmaz bir şarttır. Evrimi Allah'ın yaratma metodu olarak kabul eden tek tanrılı dinlerin bağlıları, Hz. Âdem'i (türü temsil eden bir isim yerine bir kişi olarak düşünürlerse) "Homo sapiens" türünün içinde, sorumluluk sahibi olmaya yetecek şekilde konuşmayı ilk öğrenen, ilk sorumluluk sahibi olan canlı olarak, yani "ilk insan" olarak görebilirler. Ayrıca onun soyundan gelenlerin, onun geldiği kökenin (Homo sapiens) insanlaşan (sorumluluk sahibi olan) diğer üyeleriyle çiftleştiği, böylece ensest ilişki olmadan, başlangıçtaki bu gruptan insanların türediği ileri sürülebilir. Bu yaklaşımla, insanların başlangıcının bir grup olduğu ve sorumluluk sahibi ilk insanın Hz. Âdem olduğu görüşleri uzlaştırılabilir. Kuran'da böylesi bir anlayışa itiraz etmeyi gerektirecek hiçbir ifade yoktur.

Sorumlu olacak derecede dili öğrenen ilk grubun lideri veya vahye muhatap ilk kişisi olarak Hz. Âdem'i düşünmek makuldür. Böylece Kuran'da, Âli İmran Suresi 33. ayette geçen *"Muhakkak ki Allah Âdem'i, Nuh'u, İbrahim ailesini ve İmran ailesini âlemler için seçti"* ifadesinin daha iyi anlaşılacağı da düşünülebilir. Çünkü ayette geçen "seçti" (istafa) kelimesi, belli alternatifler içerisinden birini tercih etmek anlamını çağrıştırmaktadır. Nuh ve İbrahim peygamberler, kendi dönemlerinde birçok insanın içerisinden seçilmişlerdir; Hz. Âdem'in de yaşadığı dönemde kendisiyle beraber var olan bir grubun içinden seçildiği görüşü "seçti" kelimesinin anlamına uygun gelebilir.

Böyle bir anlayış, Kuran'ın "insan" ile kastını, "Homo sapiens" ile özdeş olmayan ama onun içinden türeyen bir grup olarak anlamaya götürür. Böylesi bir anlayışın evrim teorisi adına ortaya konulan anlayışların hiçbiriyle ve dini metinlerdeki hiçbir ifadeyle çelişmediği kanaatindeyim. Fakat dinsel metinlerde bu anlayışa zıt bir ifade olmadığı gibi bu detaylar da tam olarak ifade edilmediği için böylesi bir anlayışa inanmayı veya inanmamayı İslami bir akide (dini gereklilik) olarak göremeyiz. Bir Müslüman'ın böyle bir yaklaşıma inanmasında bir sorun olmadığı ise rahatlıkla söylenebilir.

HZ. ÂDEM'İN YARATILDIĞI YER

Evrim teorisi doğru bile olsa insanın bu evrimin bir parçası olamayacağına dair iddiada bulunanlar, Hz. Âdem'in cennette yaratıldığının Kuran'da ifade edildiğini ve cennetten bu dünyaya indirildiğini, bu yüzden bu dünyayla ilgili biyolojik bir sürecin parçası olamayacağını ifade ederler. "Cennet" kelime anlamıyla bahçe demektir. Burada yanılgıya sebep olan önemli bir unsur, Türkçede "cennet" kelimesinin sadece "öldükten sonra iyilerin gideceği yer" anlamında kullanılmasıdır. Oysa Kuran metninde dünyadaki bahçeler için de "cennet" kelimesi defalarca kullanılmıştır. Öldükten sonra iyilerin gideceği yerin önemli özelliklerinden biri bahçelerin bulunduğu yer olduğu için ahirette gidilecek alan da "cennet" olarak isimlendirilmiştir; ahiretle ilgili bu kullanımı sıfattan türemiş isim olarak niteleyebiliriz. Kuran'da, dünyadaki bahçeler için de "cennet" kelimesinin defalarca kullanımına şu üç ayet örnektir:

Onlara iki adamın şu örneğini ver: Onlardan birine iki üzüm bahçesi (cennet) verdik ve ikisini de hurmalıklarla kuşattık, ayrıca ikisinin arasında ekinler bitirdik.[100]

100. 8-Kehf Suresi 32.

Veya hurma ve üzüm bahçelerin (cennet) olsun, bir de onların arasından fışkıran nehirlerin.[101]

Onları bahçe (el-cennet) sahiplerini imtihan ettiğimiz gibi imtihan ettik. Sabahleyin ürünleri toplayacaklarına yemin ettiler.[102]

Alıntılanan ilk ayette bu dünyadaki bahçe (cennet) sahibi bir adamdan bahsedilmektedir, bu ayeti takip eden ayetlerde ise bu bahçesinin mahvolması anlatılmaktadır. Alıntılanan ikinci İsra Suresi'ndeki ayette, inkârcıların peygamberimizden peygamberliğini ispat etmesi için bu dünyada bahçeleri (cennet) ve nehirleri olması gerektiğini söylemeleri anlatılıyor. Alıntılanan üçüncü ayette imtihan edilen bahçe (el-cennet) sahipleri de bu dünyadaki bahçe sahipleridir; bu ayette "bahçe" ifadesinin "el-cennet" olarak, "el" belirlilik takısıyla geçtiği, yani belirlilik takısının gerektiğinde dünyadaki bir bahçe için de kullanılabileceği not edilmelidir. Aynı şekilde 18-Kehf Suresi 33. ayette de dünya bahçeleri "el" belirlilik takısıyla ifade edilmiştir. Görüldüğü gibi Hz. Âdem'in "cennet"te yaratıldığı ifadesi, bu dünyanın dışındaki bir alanda yaratıldığı için delil olamaz, çünkü Kuran'da "cennet" kelimesi dünyadaki bahçeler için de kullanılmaktadır. Nitekim Maturidi gibi kimi tefsirciler Hz. Âdem'in yaratıldığı "cennet"in bu dünyanın bir bahçesi olduğunu ifade etmişlerdir; ayrıca İbn Kayyim el-Cevziye Ebu Hanife'nin görüşünün de bu yönde olduğunu ifade etmiştir.[103]

---

101. 17-İsra Suresi 91.
102. 68-Kalem Suresi 17.
103. Mehmet Okuyan, **Yayımlanmamış Tefsir Notları**.

Hz. Âdem'in yaratıldığı "bahçe"nin bu dünyada olduğunun önemli bir delili Bakara Suresi'nin 30. ayetinde Hz. Âdem'in yeryüzüne "halife" ("sonradan gelen" anlamına sahiptir) atandığının ifade edilmesidir.[104] Sad Suresi 26. ayette Hz. Davud'un yeryüzüne "halife" atandığı, tamamen aynı kelimelerle anlatılmaktadır ve Hz. Davud'u bu dünya dışında bir alanla irtibatlandırmak kimsenin aklına gelmemektedir. Mademki Hz. Âdem, bu dünyaya halife olarak atanmıştır, halifelikle ilgili sorumluluğun olduğu alan bu dünyadadır; o zaman Hz. Âdem'i başka bir boyuttan bu dünyaya ışınlatan ve bu dünyayı bir sürgün yeri gibi sunan izaha bu dünyada yaratıldığı izahının tercih edilmesi gerekir.

Daha önce de görüldüğü gibi bütün insanlar "çamur" hammaddesinden oluşmuştur. Bu hammadde ise dünyayı oluşturan materyaldir. Oysa ahiretteki cennetin hammaddesinin neden teşekkül ettiğini bilmiyoruz. İlk insan dahil tüm insanların oluştuğu hammadde bu dünyayı oluşturan hammaddeyse, en makul açıklama insanların bu dünyada yaratıldığıdır. Bu dünyanın hammaddesinden yaratılan ve bu dünyaya halife olarak atanan insanın, dünyadan başka bir boyuta çekilip sonra dünyaya iade edildiği şeklinde bir ifade de Kuran'da yoktur. Eğer böyle bir olay olsaydı, bu çok önemli olaydan da Kuran'da bahsedilmesi beklenirdi.

Ayrıca Hz. Âdem'i, İblis'in ölümsüzlük vaadiyle kandırdığı Kuran'da geçmektedir.[105] Bunun için ise Hz. Âdem'in ölümü görüp ölümün ne olduğundan haberdar olması ge-

---

104. Süleyman Ateş, **Kur'an Ansiklopedisi**, s. 129-131.

105. 7-Araf Suresi 20, 20-Taha Suresi 120.

rekir. Kuran'da anlatılan ahiretteki cennet, ölümsüzlüğün olduğu ve ölümün gözlemlenmediği bir alandır. Bu da Hz. Âdem'in bu dünyadaki bir bahçede (cennette) yaratıldığının ilave bir delilidir.

Müslümanların ahiretteki cennetin nasıl olduğuyla ilgili beklentileriyle de Hz. Âdem'in çıkartıldığı cennetle ilgili anlatımlar uyumlu değildir. Örneğin iyilerin gireceği cennete İblis giremeyecektir fakat bu cennette Hz. Âdem'e vesvese vermiştir. Ahiretteki cennetin ürünleri yasaklanmayacaktır fakat bu cennette yasaklama olmuştur.[106] Ahiretteki cennet çıkartılmanın olmadığı bir yerdir fakat bu cennetten Hz. Âdem ve yanındakiler çıkartılmıştır.[107] Ayrıca öldükten sonra gidilecek "cennet" mekânı "ahiret" olarak yani insanın macerasının "son bulacağı yer" olarak nitelendirilmiştir, eğer Hz. Âdem'in çıkartıldığı "bahçe" öldükten sonra gidilecek "cennet" olsaydı, o zaman "cennet" mekânının "ahiret" değil "başlangıç mekânı" olarak isimlendirilmesi gerekirdi.

Hz. Âdem'in işlediği günahtan sonra "hubut"unu (mekân değiştirmek, inmek, halden hale geçmek) ifade eden Bakara Suresi 36. ayeti, "Âdem'in cenneti" ahirette gidilecek cennettir diyenler başka boyuttan dünyaya gönderilme, "yeryüzü cenneti" (bahçesi) diyenler ise dünya içinde yer değiştirme anlamında yorumlamışlardır.[108] Buradaki "hubut" ifadesini, dünya içinde yer değiştirme olarak anlamanın daha doğru olduğu kanaatindeyim. Nitekim aynı "hubut" fiili, Kuran'da; Hz. Nuh ve yanın-

106. 56-Vakıa Suresi 33.
107. 15-Hicr Suresi 48.
108. İsmail Yakıt, **Kur'an'ı Anlamak**, s. 84-85.

dakilerin gemiden inmesi gibi dünyanın içindeki bir yer değiştirme için,[109] ayrıca Hz. Musa ve yanındakilerin şehre inmesi gibi dünya içindeki bir yer değiştirme için kullanılmıştır.[110] Fakat Kuran'ın hiçbir yerinde "hubut" fiili, cennetten dünyaya veya bir boyuttan diğerine geçiş için kullanılmamıştır.[111]

Kısacası toplu olarak Kuran ayetleri incelendiğinde Hz. Âdem'in bu dünyada yaratıldığı anlaşılmaktadır. Hz. Âdem'in bu dünyada yaratıldığına dair düşünce, Allah'ın bu dünyada yarattığı bir evrimle tüm türleri ve insanı yarattığını düşünenlerin yaklaşımlarıyla uyumludur. Evrimle hiç ilişki kurmadan da Hz. Âdem'in bu dünyada yaratıldığını savunanlar olmuştur ve olabilir. Nitekim kimi tefsir uzmanları evrim teorisinden hiç haberdar olmadan bu görüşü ifade etmişlerdir.

---

109. 11-Hud Suresi 48.

110. 2-Bakara Suresi 61.

111. Tevrat'ın Tekvin bölümünün 2. babı 7 ve 8'de de Hz. Âdem'in yeryüzünde yaratıldığı ifade edildiği için, Kuran'daki ifadeleri "Hz. Âdem bu dünyada yaratılmış" gibi yorumlayan tefsir uzmanları, Yahudi ve Hıristiyan dininin ilahiyatçılarıyla paralel bir yorumu benimsemiş olmaktadırlar. İsrailiyat ile ilgili sorunlara değindikten sonra böylesi bir paralelliği ilave bir delil olarak sunmuyorum, sadece bu duruma dikkat çekmek istiyorum.

EVRİM TEORİSİNE BAKIŞTA HIRİSTİYANLIK VE İSLAM ARASINDAKİ FARKLAR

Evrim teorisi ilk olarak Hıristiyan kültürünün hâkim olduğu bir coğrafyada ortaya konulmuş ve tartışılmıştır. İslam kültürünün hâkim olduğu topraklarda bu teori duyulduğunda, birçok kişi teist bir dünya görüşüne sahip ve bu teoriyle daha önce yüzleşmiş olan Hıristiyan ilahiyatçıların tepkilerini taklit ettiler. Örneğin Türkiye'de, evrim teorisine karşı "Hıristiyanlık" adına tepki sergileyen kitapların çevrilmesi, birçok Türk Müslüman'da, evrim teorisine İslam adına da benzer bir tepkinin gösterilmesi gerektiği gibi bir kanaatin oluşmasında etkili oldu.[112] "Çamurdan yaratılma" veya "Allah'ın süreçle yaratması" gibi tartışılan hususlar bir Müslüman için olduğu kadar bir Hıristiyan için de önemlidir. Fakat bu teorinin ilk ortaya konulduğu dönemde bu teoriye karşı gösterilen kimi tepkiler Hıristi-

---

112. Bu kitaplara verilebilecek bir örnek: Duane T. Gish, **Fosiller ve Evrim**, Çev: Adem Tatlı, Cihan Yayınları, İstanbul, 1984. Fakat bu kitaplar çevrilmeden çok önce İsmail Fenni gibi bu teoriye inancın bir sorun oluşturmadığını beyan eden Türk-İslam düşünürleri, ayrıca Ahmet Hamdi Akseki ve Süleyman Ateş gibi Diyanet İşleri başkanları da olmuştur: Alper Bilgili, "An Ottoman Response to Darwinism: İsmail Fenni on Islam and Evolution", **British Journal for the History of Science**, Vol: 48, No. 4, 2015, s. 565-582.

yan ilahiyatına özeldir. Bu teoriye "İslam" adına gösterilen tepkiler, farkında olunsun veya olunmasın, bazı Hıristiyan grupların taklidiyle ilişkili olduğu için, bu farkların bilinmesi yararlı olacaktır. Örneğin daha önceden ele alınan dünyanın yaşıyla ilgili husus bunlara örnektir. Bu başlıkta (odak noktamız İslam dini açısından bu konunun değerlendirilmesi olduğu için) kısaca incelenecek olan "ilk günah" öğretisi ve "Hz. İsa'nın kimliği" ile ilgili sorun ise diğer önemli hususlardır.

Hıristiyan ilahiyatının "ilk günah" öğretisi, her ne kadar Tevrat'ın Tekvin bölümüne dayanıyorsa da öğretiyi esas şekillendiren Yeni Ahit'in Romalılar bölümü olmuştur. Buna göre Hz. Âdem'in işlediği günah bütün çocuklarına geçmiştir ve her insan günahla doğmuştur. Bu durumdan ise ancak Hz. İsa'nın aracılığıyla kurtulmak mümkündür.[113] Kilise öğretisinde Hz. Âdem'in günahı ile başlayan "düşüş" ile ilgili anlatım, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesinin insanların günahlarına kefaret olması ile ilgili anlatımla birleştirilir.[114] Bu inanç, Hıristiyan mezheplerin çoğunluğunun en temel imani akidelerinden birini oluşturur. Yahudiler hem günahlı doğmayı, hem de insanın doğası gereği kötü olduğu inancını reddederler.[115] Tevrat'ın ve Eski Ahit'in kimi pasajları (bunları Hıristiyanların da kutsal kitaplarının bir bölümü olarak kabul ettikleri hatırlanmalıdır) çocukların ebeveynlerinin günahlarını taşımaya-

---

113. P. Luigi Ianitto ve diğerleri, **Hıristiyan İnancı**, Çev: Leyla Alberti, Sent Antuan Kilisesi, İstanbul, 1994, s. 63-64.

114. P. Luigi Ianitto ve diğerleri, **Hıristiyan İnancı**, s. 104.

115. Rabi Benjamin Blech, **Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik**, Çev: Estreya Seval Veli, Gözlem Yayın, İstanbul, 2003, s. 61.

caklarını dile getirmektedir.[116] İslam inancında da "miras günah" düşüncesine karşı çıkılır.

Konumuz açısından, "ilk günah" ile ilgili en önemli iddialardan biri, "ilk günah"tan sonra dünyadaki hayvanların da insanlarla beraber ölmeye başladığına dair görüştür.[117] Oysa bulunan fosiller üzerinde yapılan incelemelerden elde edilen verilere göre canlıların yüz milyonlarca yıl önce yaşadığı bilinmektedir. Bazı Hıristiyanların bu iddiası, evrim teorisi ve fosilbilimin birçok bulgusuyla çelişkilidir. Diğer yandan bazı Hıristiyanlar, Eski ve Yeni Ahit'teki anlatımların sadece insan ile ilgili olduğunu, "ilk günah"tan sonra hayvanların ölmeye başladığını söylemenin, Kitabı Mukaddes'e dayalı bir temeli olmadığını da belirtmektedirler.[118] Hayvanların "ilk günah"tan sonra ölmeye başladığı ile ilgili yorumun; Yeni Ahit, Romalılar 5:12'de geçen ifadelerin yanlış yorumundan kaynaklandığını belirtmekle ve Âdem günah işlemeden önce kendisine "O meyveden yediğinde ölürsün"[119] denildiğini, Âdem eğer diğer canlıların ölümünü gözlemlememişse, ölümün ne anlama geldiğini bilemeyeceğini, kendi karşı delilleri olarak ifade etmektedirler.[120] Hıristiyanlıktaki "ilk günah" öğretisini, hayvanların ölümünü de bu günah ile başlatacak şekilde yorumlayanların görüşü modern bilimsel verilerle uzlaştırılamaz fakat birçok Hıristiyan ilahiyatçı ve

---

116. **Tevrat**, Tesniye, 24, 16; **Eski Ahit**, Hezekiel, 18, 20.

117. Paul Nelson ve John Mark Reynolds, "Young Earth Creationism", **Three Views on Creation and Evolution**, Zondervan Publishing House, Michigan, 1999, s. 41-73.

118. Robert C. Newman, "Progressive Creationism", **Three Views on Creation and Evolution**, Zondervan Publishing House, Michigan, 1999, s. 111.

119. Tevrat, Tekvin, 2, 17

120. John Jefferson Davis, **Response to Paul Nelson and John Mark Reynolds**, s. 83.

düşünür, kutsal metinlerden böylesi bir çıkarımı yanlış bularak, Hıristiyanların evrim teorisini kabullerinde bir sorun görmemişlerdir. Fakat her durumda bu sorun Hıristiyan ilahiyatına özeldir ve bu sorundan dolayı da evrim teorisine karşı tepkiler şekillenmiştir.

Hz. İsa'nın kimliğinde tanrısal bir yön bulunduğuna dair inancın, ilk günah öğretisi gibi evrim teorisi ile Hıristiyanlık arasında bir sorun olduğu da düşünülmüştür. Uzun tartışmalardan sonra 451 yılındaki Kadıköy Konsili, Hz. İsa'da hem tanrısal hem de insani (günaha eğilim dışında) doğanın karışmadan, değişmeden ve ayrılmadan bir arada olduğunu kabul etmiştir.[121] Hz. İsa'nın doğası ile ilgili tartışmalar, Hz. İsa'dan sonraki ilk yüzyılların en tartışmalı konusu olmuştur. Günümüzde Uniteryanlık gibi bazı mezhepler ve Pentakostal kimi gruplar dışında Hıristiyanların büyük kısmı, Hz. İsa'nın tanrısal doğası olduğunu kabul ederler. Newton gibi üçlemeyi reddetmesine rağmen gönülden Hıristiyanlığa bağlı kalmış ünlü tarihsel figürler de olmuştur.[122] Bazı Hıristiyanlar "tanrı İsa" için hayvanlarla hayat ağacında birleşmenin ve soy ortaklığının sorun olacağını ifade etmişlerdir.

Hz. İsa'nın tanrısal doğası olduğunu kabul edenler, onun gerçek "tanrı" olduğu kadar, gerçek insan da olduğunu kabul etmişlerdir.[123] Bu yüzden toprak hammaddesinden yaratılmış insanların, Hz. İsa'nın, Hz. Meryem vasıtasıyla soyu olması Hıristiyanlıkta kabul edilmektedir.

---

121. Christian W. Troll, **Müslümanlar Soruyor Hıristiyanlar Yanıtlıyor**, Çev: Robert Kaya, Sent Antuan Kilisesi, İstanbul, 1992, s. 22.
122. Karen Armstrong, ***The Battle for God,*** Ballentine Books, New York, 2001, s. 69.
123. P. Luigi Ianitto ve diğerleri, **Hıristiyan İnancı**, s. 31.

İnsanların ve Hz. İsa'nın soyunun toprak olmasını, insanların ve Hz. İsa'nın onuruna aykırı görmeyenlerin; insanların soyunun ayrıca topraktan yaratılmış başka canlılarla –balıklar, sürüngenler, maymunlar– ilişkilendirilmesinde de bir sorun görmemeleri gerekir. Nitekim din adamı olan birçok evrimci-Hıristiyan mevcuttur, hatta en büyük Hıristiyan mezhebi olan Katolikliğin lideri Papa da evrim teorisi ile Hıristiyan inancının uzlaştığını ifade etmiştir.[124] Papa'nın, açıklamalarını uzman heyetiyle bir arada hazırladığı göz önünde bulundurulduğunda, bu açıklamanın önemi ortaya çıkar.

Sonuç olarak "ilk günah" ve "Hz. İsa'nın kimliği" gibi sorunlar tek tanrılı dinlerde yalnız Hıristiyanlığa mahsustur. Evrim teorisi ilk olarak Hıristiyan dünyada ortaya konulmuş ve bu sorunlar, bu teoriye karşı dirençlerin önemli sebepleri arasında yer almıştır. Birçok Hıristiyan bunlardan kaynaklanan sorunları evrim teorisi açısından problem olarak görmemiş olmasına karşın bunların hiçbir şekilde evrim teorisi ile uzlaşamayacağını savunan Hıristiyanlar da olmuştur. Bir Müslüman için ise "ilk günah" ve "Hz. İsa'nın tanrısal kimliği" ile ilgili bu inançlar İslam inancına aykırıdır; bu yüzden bunlar kaynaklı düşüncelerle evrim teorisine itiraz edilmesinin bir geçerliliği olamaz. Fakat bazı anti-evrimci Hıristiyan kaynaklardan evrim teorisini öğrenen Müslümanlar, ne Hıristiyan ilahiyatına özel bu sorunların evrim teorisine karşı dirençteki yerinden yeterince haberdar olmuşlardır ne de birçok etkili Hıristiyan din adamı, felsefeci ve bilim insanının bu

---

124. John Paul II, "The Pope's Message on Evolution", **Quarterly Review of Biology**, No: 72, 1997, s. 377-383.

teoriyle inançları arasında sorun görmediklerini ısrarla beyanlarından yeterince haberdar olmuşlardır. Kasıtlı şekilde seçilerek tercüme edilmiş bazı anti-evrimci Hıristiyan kaynakların Müslüman ülkelerdeki evrim teorisine karşı dirençlerde etkili olduğu düşünüldüğünde, Hıristiyan ilahiyatına özel bazı sorunların bu teoriye karşı oluşturulmuş olan cephenin kaynakları arasında olduğunu açığa çıkarmak da önemli olmaktadır.

KURAN'DA EVRİM TEORİSİ ANLATILIYOR MU?

İslam inancı açısından evrim teorisine inançta bir sorun olmadığını gördük. "Madem İslam inancı açısından evrim teorisine inanılmasında bir sorun yok, neden İslam inancı açısından bu teoriye inanılması gerektiğini söylemiyoruz?" diye soranlar olabilir. Kuran'daki ayetlerde evrim teorisini inkâr etmemizi gerektiren hiçbir unsur olmadığı gibi Kuran'da evrim teorisinin açıkça tarif edildiğini ve bu teoriye inanmanın İslam'ın bir şartı olduğunu da söyleyemeyiz. Kuran metni, açık ifadeleriyle bu teorinin ne kabulüne ne de reddine bizi zorlamaktadır. Kuran açısından önemli olan Allah'ın tüm varlığı kudretiyle ve belli bir plan çerçevesinde yarattığına inanılmasıdır. Daha önceden Kuran'da geçip de evrim teorisine inanılmasına mâni olduğu düşünülen ayetlerle ilgili yanlış anlamaları düzeltmeye çalıştım, şimdi ise Kuran'ın evrim teorisini tarif ettiği iddia edilirken ileri sürülen ayetlerden böyle bir iddianın temellendirilemeyeceğini göstermeye çalışacağım. Bu konuda şu dört ayete atıf yapılmaktadır:

Oysa O (Allah), sizleri aşama aşama yaratmıştır.[125]

125. 71-Nuh Suresi 14.

Allah sizi yerden bir bitki gibi bitirdi.[126]

O inkâr edenler görmüyorlar mı ki göklerle yer, birbirleriyle bitişikken onları ayırdık ve her canlı şeyi sudan yarattık. Yine de onlar inanmayacaklar mı?[127]

Gerçekten de insanın üzerinden öyle bir dönem geçti ki, o anılmaya değer bir şey bile değildi.[128]

İlk sıradaki Nuh Suresi'nde geçen 14. ayet, insanın aşamalarla yaratıldığını söylemektedir. "Aşama aşama" ifadesini evrim olarak anlasak bile "evrim" ile "evrim teorisi" arasında önemli farklar vardır. Kuran, insanların anne rahminde geçirdikleri aşamaları ayrıntılı bir şekilde anlatır.[129] Bu aşamaları da bir "evrim" olarak niteleyebiliriz ama bu evrimin, evrim teorisi ile bir ilgisi yoktur. Bu yüzden Kuran'da "evrim" anlamına gelecek bir ifade bulmak ile bütün türlerin birbirlerinden evrimleştiklerini ve ortak bir atadan geldiklerini söyleyen evrim teorisi anlamına gelecek bir ifade bulmak çok farklıdır. Kuran'da aşamalardan geçerek yaratma olduğuna dikkat çekilmesi önemlidir; bu, Allah'ın, hiçbir aşama olmadan yaratmasını bekleyen zihinleri düzeltmeye yarayabilir. Fakat aşamalardan bahseden ifadelerin evrim teorisini tarif ettiğini söylemek aşırı bir yorum olacaktır.

---

126. 71-Nuh Suresi 17.
127. 21-Enbiya Suresi 30.
128. 76-İnsan Suresi 1.
129. 23-Müminun Suresi 12-14; 22-Hac Suresi 5.

İkinci sıradaki Nuh Suresi 17. ayette geçen insanın "yerden bitki gibi bitmesi" ifadesiyle de evrim teorisine Kuran'dan bir delil bulmanın mümkün olmadığı kanaatindeyim. Benzer bir ifade Hz. Meryem için de geçmekte,[130] Kuran'da Hz. Meryem'in "güzel bir bitki" gibi yetiştirildiği belirtilmekte ve bundan hiç kimse Hz. Meryem'in evrim geçirdiğini anlamamaktadır (her iki ayette de bitki için aynı "nebat" kelimesi geçmektedir). Nuh Suresi'ndeki ifadeyi benzer şekilde anlayan biri, bu ayetin evrim teorisi ile ilişkisi olmadığını söyleyecektir. Gerçi Nuh Suresi'nde, diğer ayette olmayan "yerden" vurgusu olsa da, buradan böylesi bir geçiş yapmak temellendirmesi zor bir iddia olacaktır. Kuran insanların toprak ve sudan yaratıldığını söyler, aynı hammaddeden yaratılan bitki ile benzerlik kurulmasını, bu hammadde ortaklığına bağlamak da mümkündür. Kuran yağmurların getirdiği su sayesinde topraktan bitkilerin çıkmasıyla insanın ölümünden sonra diriltilmesi arasında da benzerlik kurar.[131] Evrim teorisi, hayat ağacında insana, sürüngenleri veya balıkları bitkilerden daha yakın görür. Bu yüzden evrim teorisine göre insanla hayat ağacındaki mesafesi çok daha uzak olan bitkilerle olan bir benzetmeyi evrim teorisine açık bir delil olarak görmek, kanaatimce zorlamadır.

Üçüncü sıradaki Enbiya Suresi 30. ayette geçen canlıların sudan yaratıldığı şeklindeki ifadeyle evrim teorisi arasında bir bağlantı kurmak da zorlama olacaktır. Çünkü Kuran, önceki sayfalarda görüldüğü gibi gerek suya gerek toprağa gerek ise çamur ifadesi ile bu iki unsurun karışımı-

130. 3-Âli İmran Suresi 37.

131. 7-Araf Suresi 57; 22-Hac Suresi 5; 45-Casiye Suresi 5; 57-Hadid Suresi 17.

na atıflar yaparak insanın yaratıldığı hammaddeye dikkat çeker. Türlerin birbirlerinden bağımsız yaratılışını kabul edenler de bu hammaddelerden insanın oluştuğunu kabul ederler. İnsan vücudunun mikroskop altında incelenmesi, insanın maddi bedeninin, toprağın ihtiva ettiği maddeler ve sudan oluştuğunu göstermektedir.

Dördüncü sıradaki İnsan Suresi 1. ayette geçen *"Öyle bir dönem geçti ki, o anılmaya değer bir şey bile değildi"* ifadesinden tekhücreli ilk canlıyı, buradaki "dönem" olarak da dünyadaki ilk tekhücreliden bu yana geçen birkaç milyar yıllık süreyi anlayanlar olmuştur. Oysa *"anılmaya değer bir şey bile olmayan dönem"* ifadesinden; evrenin yaratılışının başından veya Dünya'nın yaratılışının başından insanın yaratılışına kadar geçen süreyi de anlayanlar olabilir. Evrenin 13,8 milyar yıl ve Dünya'nın 4,5 milyar civarındaki ömrüne karşılık, insanın ortaya çıkışı gerçekten de çok kısa bir dönemdir ve insanın *"anılmaya değer bir şey bile"* olmadığı dönem çok uzun olan bir dönemdir. Ayetin bütün bu olguların hepsine birden işaret ettiğini düşünmek de mümkündür. Bu ayetle, insanın, varlık alanına çıkmadan önceki hiçliği hatırlatılarak, bundan ibret alması ve ders çıkarması hedeflenir.[132]

Ayrıca Kuran'ın şu ayetlerinin de evrim teorisine işaret ettiğini düşünenler olmuştur:

> *65: Sizden cumartesi yasağını çiğneyenleri elbette biliyorsunuzdur. Onlara "Aşağılık maymunlar olun" dedik.*

132. Hayrettin Karaman ve diğerleri, **Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir**, Cilt: 5, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2004, s. 441.

66: Bunu hem çağdaşlarına, hem de sonra gelecek olanlara ibret verici bir ceza ve sakınanlara bir öğüt kıldık.[133]

De ki: "Allah katında ceza olarak bundan daha kötüsünü size haber vereyim mi? Allah'ın lanetlediği, gazaplandığı ve onlardan maymunlar, domuzlar ve tağuta tapanlar kıldığıdır onlar. İşte bunlardır yer bakımından daha kötü ve dosdoğru yoldan daha çok sapmış olanlar.[134]

Bu ayetlerdeki "maymuna dönüştürme" ile ilgili ifadenin, evrim teorisine delil olduğunu söyleyenler olmuştur. Oysa Maide Suresi 60. ayette görüldüğü gibi sadece maymuna değil, domuza dönüştürmeden de bahsedilmektedir ve evrim teorisinin soyağacı açısından domuz, insana yakınlığı açısından özel bir yere sahip değildir. Bazı Kuran tefsircileri, Allah'ın emrine karşı gelen bahsedilen kişilerin, dış görünüş olarak bu hayvanlara dönüştüklerini söylerken, bazı Kuran tefsircileri ise içdünyaları ve huyları açısından bu hayvanlara dönüştüklerini söylemişlerdir.[135] Kuran'da bu iki hayvana ceza olarak dönüşümden bahsedilmesinin sebebinin; domuzun Kuran'da "pis" olarak nitelenmesine[136] ve maymunun dış görüntüsüyle insana benzemesine rağmen temel insani birçok niteliğe sahip olmamasına bağlı olduğu kanaatindeyim. Bu konuda,

133. 2-Bakara Suresi 65-66.

134. 5-Maide Suresi 60.

135. Elmalılı M. Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, Cilt: 1, Sadeleştiren: İsmail Karaçam ve diğerleri, Zehraveyn, İstanbul, 2011, s. 317.

136. 6-Enam Suresi 145.

ayetlerde bahsedilen “hayvanlara dönüştürülme” (mesh) olayından manevi dönüştürmenin anlaşılmasının daha doğru olduğunu söyleyen tefsircilere katılıyorum. Ayrıca Kuran’da dini kitaplardan sorumlu tutulup da bu sorumluluğu yerine getirmeyenlerin “ciltlerce kitap taşıyan eşeklere” benzetilmesi de Kuran üslubu açısından böyle bir benzetmenin yapılmış olmasının uygun olduğunu desteklemektedir.[137] Bazı ilahiyatçılar, söz konusu ayetlerden Arapçanın dil kuralları açısından gerçek maymuna dönüşmeyi anlamamamızın daha uygun olduğunu şöyle anlatmaktadırlar: “Ayetteki ‘hasiin’ ifadesinin çoğul olarak kullanılması da onların gerçek anlamda maymun olmadıklarına işaret etmektedir. Çünkü onlar gerçek anlamda maymun olsalardı ‘kıredeten hasieten’ şeklinde sıfat mevsuf uyuşmasının olması gerekirdi.”[138]

Bir an için, katılmadığım yorumun doğru olduğunu düşünsek bile, bu ayetlerde yeni bir tür oluşumu için dönüştürmeden değil, cezalandırma için dönüştürmeden bahsedilmektedir. Ayetlerden hayvanlara dönüşmenin imkânı anlaşıldığı için burada evrim teorisinin kabulünü kolaylaştırıcı bir ifade olduğu düşünülebilir. Ama Allah’a inanan her Müslüman, isterse Allah’ın türleri birbirlerine dönüştürebileceğini zaten kabul eder, çünkü “Allah’ın her şeye kadir olduğu” İslam’ın en temel inançlarındandır. Burada çözülmesi gereken mesele ise Allah’ın neye kadir olduğu değil fakat yaratılışta hangi yolu seçtiğidir. Bu yüzden türlerin birbirlerine dönüşmesinin imkânına dair bir ifadeden, evrim teorisine Kuran’da yer verildiğine dair bir

137. 62-Cuma Suresi 5.

138. Erkan Yar, **Ruh-Beden İlişkisi Açısından İnsanın Bütünlüğü Sorunu**, s. 154.

sonuca varmak zorlamadır. Ayrıca evrim teorisi ile insanın diğer hayvanlardan türediği söylenirken, buradaki hayvanların (domuz ve maymun) insandan türediği ileri sürülmemiştir.

Diğer yandan türlerin kendi içinde değişime uğradıkları fikrinin dinlere yabancı olmadığına da dikkat edilmelidir. Çünkü beyazı, pigmesi, zencisi, kızılderilisi ile tüm insanların akraba oldukları inancında tek tanrılı dinler arasında bir fark yoktur. Bu da türlerin sabitliğine dair görüşün dinler ile özdeşleştirilmesinin hatalı olduğunun bir delilidir. Kuran'da Hz. Nuh'tan sonraki insanların "daha gelişmiş" bir şekilde yaratıldıklarını söyleyen ayet de insan türünün belli bir değişim geçirdiğini ortaya koymaktadır:

> *Nuh kavminden sonra sizi halifeler kıldığını ve daha gelişmiş bir yaratılış verdiğini hatırlayın.*[139]

Görüldüğü gibi insan türünün değişim gösterdiği fikri Kuran'da yer almaktadır. Kuran'da bu ifadenin geçmesini önemli buluyorum. "Dinler" adına türlerin sabitliği görüşünü savunanlara bu ayet cevap niteliğindedir. Evrim teorisine karşı 19. yüzyıldaki ilk dirençlerde, ünlü biyolog Linnaeus'un türleri sabit varlıklar olarak değerlendiren sınıflamasının otoritesi önemli rol oynamıştır.[140] Fakat Kuran'da insan türünün kısmen değiştiği yer alsa da, bunu türlerin birbirlerinden evrilerek oluştuklarının açık bir anlatımı olarak da kabul edemeyiz.

---

139. 7-Araf Suresi 69.

140. Ernst Mayr, **Toward A New Philosophy of Biology**, s. 177.

EVRİM TEORİSİNE KARŞI TEOLOJİK AGNOSTİK TAVIR

Önce evrim teorisi ile Allah inancının çelişkili olmadığını ve Allah inancı açısından canlıların ortaya çıkma süreciyle ilgili bu teoriye karşı çıkmak için en ufacık bir sebep bulunmadığını göstermeye çalıştım. Sonra Kuran'da geçen "çamurdan yaratılma" ve "nefsi vahide" gibi ifadelerin bu teorinin reddedilmesini gerektirmediğini göstermeye çalıştım. Bir önceki başlıkta ise Kuran'da, bu teoriyi açıkça anlatan ayetler olduğu iddiasının zorlama bir yaklaşım olduğunu ifade ettim. Tüm bunları bir araya getirdiğimizde Kuran'a dayanarak evrim teorisinin doğru veya yanlış olduğunu söyleyemeyeceğimiz anlaşılmaktadır. Bir Müslüman'ın, bu teorinin bilimsel ve felsefi değerlendirmesini paranteze alıp da bu konuya salt dini açıdan baktığında bu teoriye karşı "teolojik agnostik" (dinbilimsel bilinemezci) bir tavır takınması gerektiği kanaatindeyim. Bununla, dinsel inanç açısından bu teoriyi kabul etmenin veya reddetmenin bir gereklilik olmadığını; bilimsel bulguları paranteze alan birinin, dinsel açıdan bu teoriye "agnostik" yaklaşımda bulunmasının tutarlı olduğunu ifade etmek istiyorum.

"Teolojik agnostisizm" ifadesini, bazılarının kullandığı gibi Allah'ın sıfatlarına karşı bir bilinemezcilik anlamında kullanmıyorum. Hiç şüphesiz Kuran, sadece Allah'ın varlığını değil Allah'ın ilmi ve kudreti gibi birçok sıfatını da anlatmaktadır. Canlıların, Allah'ın kudreti ve bilgisiyle yaratıldıklarına inanç, İslam dininin temel direklerindendir. Fakat Allah'ın bu yaratma faaliyetinde hangi yolu izlediğini Kuran açıklamadığı için, Allah'ın hangi yolu izlediği konusunda, salt dini çerçeveden baktığımızda agnostik kalmamız yerinde olacaktır. Teolojik agnostisizmi, Allah'ın varlığına ve Kuran'a aykırı olmayan hususlarda, dini tavır olarak bu konulara agnostik kalmanın en tutarlı yol olduğunu söyleyerek öneriyorum. Kuran metnine bakarak türlerin, bağımsız mı, birbirlerinden evrimle mi yoksa bunların bir karışımıyla mı yaratıldıklarına karar verilemez. Fakat bilimsel verileri incelemeye geçtiğimde; evrim teorisinin mekanizmaları ve canlıların tarihiyle ilgili birçok hususun henüz tam aydınlatılmamış olduğunu düşünmekle beraber, mevcut bilimsel açıklamalar içinde evrim teorisinin en başarılı açıklama olduğunu düşünüyorum. Hatta bütün canlıları birbirine bağlayarak canlılar arasında birliğe işaret eden bu teoride müthiş bir güzellik de olduğu kanaatindeyim. Dini yaklaşımım, bana, bu teoriyi bilimsel açıdan ele aldığımda agnostik kalmam gerektiğini söylememektedir fakat bu teoriye karşı ne şekilde tavır alırsam alayım bunun dini açıdan sorun olmadığını söylemektedir. Yani buradaki "teolojik agnostik tavır" benim teoriye bakış açımı değil, salt dini açıdan baktığımdaki tutumumu ifade etmektedir. Böylesi

önyargısız bir tavırla bu teoriye yaklaşan bir Müslüman, bu teoriyi değerlendirirken herhangi bir dinsel endişeden uzak bir şekilde –Einstein'ın izafiyet teorisini veya akışkanlar dinamiğini ele alırken olduğu gibi– ele alarak bir kanaate ulaşacaktır.

Bilim-din ilişkisine yaklaşımlar bağımsızlık (independence), çelişme (conflict) ve uyum (consistence) şeklinde üçlü bir sınıflamayla ele alınabilir.[141] Bilim-din ilişkisinde "çelişme" yaklaşımını savunanlar bilim ile dinin birbirleriyle çeliştiğini söylerken, bu ilişkide "uyum" yaklaşımını savunanlar bu iki alan arasında uyum olduğunu ifade ederler. "Bağımsızlık" yaklaşımını savunanlar ise din ile bilimin tamamen farklı alanlar olduğunu, aralarında hiçbir temas olmayan bu alanların ne uyumundan ne de çelişkisinden bahsedilebileceğini ifade ederler. Bu konuda teolojik agnostisizmi önermem, bilim-din ilişkisinde bağımsızlık yaklaşımını savunduğum şeklinde anlaşılmamalıdır. Buradaki yaklaşımı bazıları bir bağımsızlık yaklaşımı olarak değerlendirebilir, çünkü evrim teorisinin doğru olup olmadığıyla ilgili hangi bilimsel kanaat ileri sürülürse sürülsün bunun İslam ile çelişkili olmadığı savunuldu. Diğer yandan bir uyum yaklaşımı olarak değerlendirilmesi bence daha doğrudur, çünkü "Bilim ve din ayrı alanlardır" denilerek bu konu ele alınmadı fakat Kuran'da bu konuyla ilgili olduğu düşünülen tüm ifadeler

141. Bu ilişkinin nasıl olabileceğini göstermek için yakın dönemde birçok sınıflamalar teklif edildi. John Haught dörtlü, Ted Peters sekizli, Willem Drees dokuzlu, lan G. Barbour ise dörtlü bir sınıflama önerdiler. Yaptığım bu üçlü sınıflamanın olabilecek en sade sınıflamalardan biri olduğu kanaatindeyim. Bu konuda ön plana çıkan bir kitap olarak Ian G. Barbour'ın **When Science Meets Religion** kitabına bakılabilir.

ciddi bir şekilde incelenerek ve Kuran'ın ifadeleriyle bu teorinin bir çelişkisi olup olmadığı irdelenerek bir çelişki olmadığı kanaatine varıldı.

Eğer ele alınan ayetlerin evrim teorisinin reddedilmesini gerektirdiği kanaatine varılsaydı, biyoloji alanında yaygın olarak kabul edilen bu teoriyle ortaya bir uyumsuzluk çıkacaktı. Buradaki uyum iddiası, evrim teorisini Kuran'ın anlattığına dair bir uyum iddiası değildir. Fakat Kuran'ın canlıları ve insanı anlatan birçok ayetine rağmen bu teoriyle arasında bir uyumsuzluk çıkmadığına dikkat çeken bir uyum iddiasıdır. Pekâlâ, bu tip bir incelemenin neticesinde bir uyumsuzluk (çelişki) çıkması da mümkündü. Örneğin Kuran'da evrenin, diğer canlıların ya da insanın altı bin yıl kadar önce yaratıldığını ifade eden bir ayet olsaydı o ayetin açık anlamıyla bilimsel bulgular arasında bir çelişki mevcut olurdu. Veya ilk insanın doğrudan çamurdan bir çömlek gibi yaratıldığı ve çamurun birkaç gün içinde insan olduğu ifade edilseydi de bir çelişkiden bahsedilmesi mümkündü. Veya canlı türlerinin yaratıldıkları ilk günden bu yana hep aynı şekilde sabit kaldıklarına dair bir anlatım olsaydı da bu bir çelişki iddiası için zemin oluşturacaktı...

Bilim-din ilişkisini ele alış biçimimi uyum yaklaşımı diğerlerinden daha iyi ifade etmektedir. Elbette uyumun nasıl olacağı ve kuruluş biçimi çok önemlidir, "uyum" başlığında çok farklı yaklaşımlar sergilenebilir ve sergilenmektedir (bunların birçoğuna katılmadığımı da belirtmeliyim). Bilimle dinin metotlarının ve birçok zaman objelerinin farklılığı unutulmadan, multidisipliner

çalışmaların verimliliğine inanılarak uyum yaklaşımları sergilenmelidir. İslam felsefesinin ünlü isimlerinden İbn Rüşd gibi din ile bilimi arkadaş veya sütkardeş olarak tanımlayan geleneğe kendimi yakın buluyorum.[142] Bilimin, felsefenin ve dinin ayrı hakikatleri olamayacağı, fakat bizim bilimsel, felsefi ve dini anlayışlarımızın hatalı olmasının mümkün olduğu çalışmalarımda ulaştığım temel görüşümdür.

Din-bilim ilişkisindeki (özellikle din felsefesiyle ilgili) sorunlara yaklaşımda, Allah'ın yaratma şekli hakkında teolojik agnostisizmin kullanılmasının çok önemli olduğunu düşünüyorum. Böylece, evrim teorisi bilimin ve felsefenin tartışma alanına bırakılacaktır. Fakat bu yaklaşımı, yalnızca çatışmaları çözen bir yaklaşımın faydalarını düşünerek önermiyorum. Aynı zamanda dini açıdan, Allah'ın hikmetini bilemediğimiz konularda "Bilmiyorum" demenin en doğru tavır olduğunu düşündüğüm için de bu yaklaşımı öneriyorum. Tek tanrılı dinlerin inananları için asıl önemli olan Allah'ın varlığını, ilmini, kudretini bilmektir. Allah'ın yaratışta hangi yolu kullandığı konusunda "teolojik agnostik" bir tavrın, üç tek tanrılı dinin inananları için de bir sorun teşkil etmediği, hatta bu yaklaşımın benimsenmesi gerektiği kanaatindeyim. Bu yaklaşımın, din ile bilimin gereksiz yere çatıştırıldığı birçok konuda çatışmaları çözeceğine inanıyorum. Bu yaklaşım, evrim teorisine karşı alınacak tavır dışında, Allah'ın mucizelerle ilgili süreçte doğa yasa-

142. Aslında İbn Rüşd din ve felsefe demiştir ama onun "felsefe" ile kastı "bilim" denen faaliyetleri de kapsamaktadır. Bakınız: İbn Rüşd, **Faslü'l Makal**; Hüseyin Sarıoğlu, **İbn Rüşd Felsefesi**, s. 203-220.

larını askıya alıp almadığı veya ruhun maddi bedenden ayrı bir cevher olup olmadığı gibi iki önemli konuda da kullanılabilir ve bu konulara yaklaşımda da "teolojik agnostik" bir tutumu öneriyorum. Bu iki konu bir yönüyle evrim teorisiyle de ilişkilidir. Aşağıdaki iki başlıkta bu iki konuyu kısaca ele alacağım.

MUCİZELERİN OLUŞ ŞEKLİNE KARŞI TEOLOJİK AGNOSTİK TAVIR

Tek tanrılı dinlerin kutsal metinlerinde yer alan mucizelerin nasıl gerçekleştiği, Allah-evren ilişkisinin nasıl olduğu ile ilgili din felsefesinin konuları içerisinde yer almaktadır. Mucizeler konusunu evrim teorisi ile ilişkilendirip tartışanlar olduğu için bu konuya burada kısaca değineceğim. "Mucize" sözlük anlamı olarak başkasını âciz bırakmayı ifade eder. Bu kelime, Kuran'da, bugün kullandığımız anlamıyla kullanılmaz. Bugünkü kullanımımızda ise peygamber olduğunu iddia eden kişinin, doğruluğuna delil oluşturan fiil anlamına gelmektedir: Peygamber, doğruluğunu kanıtlamak için olağanüstü bir iş yaparak inanmayanlara meydan okur ve inanmayanları âciz bırakır.[143] Burada en çok tartışılan hususlardan biri, Allah'ın, mucize oluşması için doğa yasalarını askıya alıp almayacağı ile ilgilidir. Kuran'ın hiçbir yerinde mucizelerin oluşumu için doğa yasalarının askıya alınıp alınmadığı hususunda bir açıklama yapılmaz; bu tartışma felsefe alanına aittir. Hatta bizim bugün "mucize" olarak adlandırdığımız

143. İlyas Çelebi, **İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2002, s. 316.

Kuran'da anlatılan olaylar, Kuran'da en çok "ayet" kelimesiyle anlatılır. "Ayet" kelimesi ise Kuran'da en çok geçen kelimelerden biridir ve doğada oluşan ve etrafımızda her gün tanıklık ettiğimiz olaylar için sıklıkla kullanılır. "Ayet" Allah'ın kudretine, ilmine, hikmetine işaret eden her şeyi ifade etmek için kullanılır; bunların doğa yasalarının askıya alınıp veya alınmamasıyla oluşmuş olması, kelimenin kullanımı açısından önemsizdir. Mucizelerin doğa yasalarının askıya alınmasıyla veya alınmamasıyla oluştuğuna Kuran'daki kelimelerin etimolojisinden yola çıkılarak karar verilemez. Ancak Kuran'da anlatılan olayların yorumlanmasıyla ve doğa yasalarıyla Allah'ın etkinliği arasındaki ilişkinin felsefi değerlendirmesiyle bu konuda bir kanaate varılmaya çalışılabilir.

Allah'ın doğa yasalarını ihlal etmeyeceğini, bu yasaları kısa bir süre için bile olsa askıya almayacağını düşünenler, –genelde– Allah'ın yarattığı bir süreç olarak evrim teorisini savunmaya daha eğilimlidirler. Diğer yandan, Allah'ın doğa yasalarını bazen askıya alıp evrene müdahale ettiğini düşünenler, canlı türlerinin birbirlerinden bağımsız olarak yaratılmasını böylesi askıya alıcı bir mucize anlayışına bağlayabilirler. Fakat askıya alma görüşünü savunanların da evrim teorisini reddetmeye çalışmaları için bir sebep olmadığı kanaatindeyim. Yasaların askıya alınıp mucize oluşturulduğunu düşünenler de, Allah'ın yaratışlarının çok büyük bir bölümünün, yasaların araçsal sebep olarak kullanılmasıyla oluştuğunu, yani yasalar askıya alınmadan oluştuğunu savunacaklardır. Örneğin etrafımızdaki her doğan kedi, birer anne ile babaya sahiptir

ve annesi karnında onu bir süre taşır, yani gözlediğimiz her kedi doğa yasaları çerçevesinde dünya sahnesindeki yerini alır ve yaşamını sürdürür. Doğa yasalarının kimi zaman askıya alındığını savunan bir Müslüman da etrafımızda gördüğümüz her bir kediyi Allah'ın yarattığı bir canlı olarak görmektedir. Belki yasaların askıya alınması yaklaşımını savunanların bazıları, ilk kedi çiftinin yaratılışını yasaların askıya alınmasıyla açıklamaya çalışabilirler (kutsal metinlerde bunu tarif eden bir ifade olmamasına rağmen). Fakat faraza bunun böyle olduğu kabul edilse bile, milyarlarca kediye karşın bu çift, Allah'ın yaratmasının milyarda birinden azına karşılık gelmektedir. Bir Müslüman, doğan bir kediyi, bu süreç doğa yasaları çerçevesinde gerçekleşmesine rağmen Allah'ın yarattığı bir varlık olarak görebiliyorsa; ilk kedilerin, başka bir canlı türünün evrilmesiyle oluşmuş olmaları gibi bir durumu, bu canlıların Allah tarafından yaratılmasına aykırı olarak görmemelidir. Müslümanların, sanki inançları, yasaların askıya alınıp da yaratılışların gerçekleşmesine bağlıymış gibi bir yaklaşım içinde olmaları hatalı olur. Çünkü o zaman, yasalar çerçevesinde işleyen süreçlerin Allah'ın iradesine bağlı olmasını adeta inkâr ediyorlarmış gibi bir algı oluşmasına sebebiyet verebilirler.

Askıya alma yaklaşımını savunanlara göre de bu dünyadaki Allah'ın yaratışlarının çok çok ufak bir bölümü yasaların askıya alınmasıyla gerçekleşmiştir ve insanlar arasında bunlara duyu organlarıyla tanık olanlar çok çok azdır. Öyleyse askıya alma yaklaşımını savunanlar, türlerin yaratılmasını yasaların askıya alınmasına bağladıklarında, genelde gerçekleşen yaratma yasalarına göre değil de istisnai

olarak gerçekleşen askıya alarak yaratmaya göre türlerin ilk üyelerinin oluştuğunu savunurlar. Fakat bir yaratışın nasıl gerçekleştiğini bilemiyorsak, en mantıklı yaklaşım, istisnai olarak gerçekleşen mümkün bir modelin yerine genelde olan bitene en yakın şekilde yaratışın gerçekleştirildiğini kabul etmektir, yani doğa yasaları çerçevesinde açıklama aramaktır. Ayrıca bir şeyin mümkün olduğunu göstermek o mümkünün gerçekleştiğini göstermez, yani askıya almayı mümkün gören bir modele dayanarak evrim teorisinin anlattığı şekilde türlerin evrimle oluştuğu bir sürecin gerçekleşmediği söylenemez. Bir şeye itiraz etmek için onun imkânsız olduğunu göstermek gerekir fakat canlıların yasaların askıya alınmasıyla yaratılmasının mümkün olduğunu söylemek başka yaratılış modellerinin de mümkün olması demektir ve bu, evrimin o mümkünü karşılayan alternatif olabilmesi anlamına gelmektedir. Mantıken falanca dağın arkasında bir fil sürüsü olması mümkündür ama bu imkân, bu dağın arkasında bir fil sürüsünü var etmez. Türlerin hem bağımsız yaratılışını hem de evrilmelerini mümkün gören birinin yapması gereken şudur: Madem Kuran'daki bir ifadeye dayanarak Allah'ın canlıları nasıl yarattığını söyleyemiyoruz, o zaman canlılar tarihiyle ilgili bulgulara bakmak ve delillerin, canlıların bağımsız yaratılışını mı yoksa birbirlerinden evrimle yaratılışını mı gösterdiğini araştırmak en doğrusu olacaktır. Dinin içindeki hiçbir ilke ve anlatım, apriori olarak evrim teorisinin reddedilmesi gerektiği şeklinde bir anlayışla bilimsel verileri değerlendirmeyi gerektirmez.

Bir an için bir kişinin satranç gibi bir oyunu icat ettiğini düşünelim. Bu kişinin, bu oyunu icat ettiği için her

türlü hakka sahip olduğunu ve karşısındakilerle oynarken isterse kendi oluşturduğu kurallara tabi kalarak isterse karşısındakilerin taşlarına fiske atarak karşı tarafın taşlarını yok edip karşı tarafı yenebileceğini farz edelim. Acaba böylesi bir durumda, bu mucidin, oyunun kurallarını askıya alıp da karşı tarafın taşlarını fiske atarak yok etmesini mi yoksa kendi koyduğu kurallar çerçevesinde karşı tarafın taşlarını almasını mı bu kişinin daha becerikli olduğunun bir alameti sayarız? Birçok kişinin ikinci şıkkı seçeceğini ve oyunun kuralları çerçevesinde karşı tarafın taşlarının alınmasını daha üst bir beceri olarak değerlendireceğini zannediyorum. Belki de Allah'ın yaratışı için de benzeri bir durum söz konusudur. Allah tüm doğa yasalarının yaratıcısıdır ve isterse bu yasaları askıya alarak isterse bu yasalar çerçevesinde müdahalelerde bulunabilir. Fakat doğa yasaları çerçevesinde müdahale eğer daha üst seviyede bir yaratma anlamına geliyorsa Allah'ın yaratışlarının bu şekilde gerçekleştiğini tahmin edebiliriz. Evet, bu örneğim bir analoji, analoji olmaktan kaynaklı eksikliklere sahip ve Allah'ın hikmetinin neyi gerektirdiğini bilmiyoruz. Ama en azından Allah'ın, doğa yasalarını askıya alabilecek olmasından hareketle türlerin ortaya çıkışında doğa yasalarını askıya aldığına geçiş yapmanın hatalı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Bu kitap dışındaki çalışmalarımda Kuran'da anlatılan ve "mucize" (ayet) olarak isimlendirilen olayların doğa yasaları çerçevesinde nasıl oluşmuş olabileceğiyle ilgili önerilerde bulundum.[144] Ayrıca bu konuda mümkün mo-

144. Bu konuyu şu kitabımda genişçe ele aldım: Caner Taslaman, **Kuantum Teorisi, Felsefe ve Tanrı**, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 121-168.

delleri göstermemin, mucizelerin mutlaka bu modellerle belirtilmiş şekilde gerçekleştiği anlamına gelmediğini de belirttim, yani mümkünü gösterirken mucizelerin bu şekilde gerçekleştiğiyle ilgili bir iddiayı dile getirmedim. Mucizelere inanmak için yüce bir imana ihtiyacımız yok; Allah'ın varlığını bilmemiz mucizelerin gerçekleşmesinin mümkün olduğunu anlamamız için yeterlidir. Doğa yasalarının mucizeler oluşurken ihlal edilip edilmediği felsefi açıdan tartışılabilecek bir konudur. "Allah'ın doğa yasalarını askıya alıp almadığı" hakkındaki soruya cevap vermek için doğa yasalarının tam olarak neyi ifade ettiklerinin keşfedilmiş olması ve fizik yasalarımızın doğa yasalarını tam olarak tarif edip edemediğinin belirlenmesi gerekir. Oysa bu husus özellikle modern fiziğin mikro alanındaki gelişmelerle iyice karmaşıklaşmıştır.[145]

Allah'a inanan bir dindar, Allah'ın doğa yasalarını ister askıya alarak ister almayarak evrene müdahale ettiğini savunsun; kendi savunduğunun tam aksi şıkkın da Allah isterse mümkün olduğunu kabul etmek durumundadır. Hiçbir Müslüman, "Allah doğa yasalarını askıya alarak türleri yaratamaz ve mucizeleri oluşturamaz" diyemeyeceği gibi "Allah doğa yasalarını askıya almadan türleri yaratamaz ve mucizeleri oluşturamaz" da diyemez. Sonuçta, yine, Allah için iki türlü şıkkın da mümkün olduğu fakat Allah'ın hikmetinin, bu şıklardan hangisinin tercih edilmesini gerektirdiğini bilemeyeceğimiz bir durumla karşı karşıyayız. Kuran'ın ifadeleri bu şıklardan birini seçmeye bizi zorlamamaktadır. Bu yüzden evrim teorisine karşı ta-

---

145. Caner Taslaman, **Kuantum Teorisi, Felsefe ve Tanrı**, s. 41-90.

vırda olduğu gibi, bu hususta da "teolojik agnostisizmi" öneriyorum.

Ayrıca "mucize" olarak isimlendirilen olayların "nasıl" yaratıldığını, bu mucizeleri gözleyenler bile açıklayamazlar. Gözlenen mucizedir fakat nasıl olduğu değildir. Örneğin Hz. Musa'nın denizi ikiye yardığını veya asasıyla yaptıklarını gözlemleseydik bile, bunların "nasıl olduğu" bize yine meçhul olurdu. Allah'ın bu mucizeleri, doğa yasalarını askıya alarak mı yoksa askıya almadan mı yarattığını yine söyleyemezdik. Doğa yasalarının içeriği hakkındaki bilgimizin sınırları ve makroda gözlediğimiz olguların moleküler seviyesindeki oluşumlarını gözleyememememiz; denizin yarılması gibi mucizeleri görseydik bile, bunların doğa yasalarının askıya alınması anlamını taşıyıp taşımadığını söyleyemeyeceğimiz anlamına gelir. Şu anda bunlara tanıklık eden hiç kimsenin olmadığı bir dönemde ise bu konuda hiç kimse yüzde yüz bir kesinlikle iddiada bulunamaz.

Evrim teorisine karşı teolojik olarak agnostik olsam da bilimsel verileri incelediğim zaman evrim teorisini en başarılı bilimsel açıklama olarak kabul ettiğim gibi, Allah'ın doğa yasalarını askıya alıp almayacağına teolojik olarak agnostik olan birisi, felsefi bir pozisyon olarak bu iki yaklaşımdan birini tercih edebilir. Bir konuda teolojik olarak agnostik kalmakla, dini açıdan her iki pozisyondan birinin tercih edilmesinde sorun olmadığını ifade etmeye çalışıyorum. Fakat din dışında bilimsel, felsefi veya sezgisel yollarla da kanaat sahibi oluruz; bunlar da bir konudaki kararımızı belirlerler. Bir konuda teolojik agnostisizmi be-

nimseyen birisi, bu konuda dini metinler dışındaki kaynaklarla hangi sonuca varılırsa varılsın, o sonucun dini görüşüyle bir çelişkisi olmadığını kabul etmiş demektir. Bu konudaki "teolojik agnostik" tavrın, Müslümanların Allah ve din anlayışları açısından olumsuz hiçbir sonuç doğurmadığı ve "Allah için her şey mümkündür" ilkesinden dolayı bu yaklaşımın en tutarlısı olduğu kanaatindeyim. Hangi şık seçilirse seçilsin Allah'ın sıfatlarıyla ilgili görüş değişmediğinden, gerek evrim gerek mucizeler konusunda teolojik agnostik pozisyonu benimsemek, en doğru seçenek olarak ve bilim-din ilişkisinde gereksiz problemleri çözmede güvenli bir yol olarak gözükmektedir.

RUHUN BEDENDEN AYRI BİR CEVHER OLUP OLMADIĞINA KARŞI TEOLOJİK AGNOSTİK TAVIR

Evrim teorisi felsefi ve dini açıdan değerlendirilirken gündeme gelen diğer bir tartışma konusu insanın, mahiyet bakımından mı yoksa derece bakımından mı hayvanlardan farklı olduğuna dairdir. Başka yerlerde daha uzun ele aldığım bu konuya burada kısaca değineceğim.[146] Farklı mahiyet görüşünü savunanlar, Kuran'da geçen "ruh" ve "nefs" ifadelerinin farklı mahiyeti ifade ettiğini söylemektedirler. Farklı mahiyet görüşüne göre "ruh" bedenden ayrı bir varlıktır; bedene "ruh" verilmesiyle iki ayrı varlık türü buluşur, bu görüşe "düalizm/ikicilik" (dualism) denilmiştir. Buna karşı bedene "ruh" verilmesini, bedene yeni özellikler verilmesi olarak görenler de olmuştur; buna göre beden "ruh" kazandığında benlik, bilinç, irade gibi özelliklere sahip olur fakat bu maddi bedenin yeni özellikler kazanmasıdır, ayrı bir varlık türüyle buluşması değildir. Önceki iki başlıkta ele alınan konularda ol-

146. Bu konuyu dört makaleden oluşan şu kitabımın dördüncü makalesinde ele aldım: Caner Taslaman, **Modern Bilim, Felsefe ve Tanrı**, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 107-148.

duğu gibi bu önemli konuda da "teolojik agnostik" tavrın benimsenmesini öneriyorum. Bununla, düalizmi kabul etmeye ve etmemeye zorlayan dini bir akide olmadığını; İslam düşüncesi içerisinde her iki görüşün de savunulduğunu, kişinin dini bir endişe duymadan zihin felsefesi, psikoloji, nöroloji gibi alanlardaki bilgiyi değerlendirerek bu konuda kanaat sahibi olabileceğini ifade ediyorum. İnsana "ruh" verildiğini ifade eden ve konuyla ilgili olarak gündeme gelen bir Kuran ayeti şöyledir:

> 28: *Rabbin meleklere demişti ki: "Ben, kuru bir çamurdan, şekillenmiş bir balçıktan bir beşer yaratacağım."*
>
> 29: *Ona bir biçim verdiğimde ve ona ruhumdan üflediğimde hemen ona secde ederek kapanın.*[147]

Kuran'da bahsedilen "ruh üflenmesi" ifadelerinden Allah'ın ilmi ile maddi bedene canlılık özelliklerini vermesini anlayanlar olduğu gibi, "ruh" ile maddi bedenden ayrı bir cevher kastedildiğini ve bu ayrı cevherin maddi beden ile birleştirildiğini savunanlar da olmuştur. Felsefi terminolojide kullanılan "cevher" kavramının Kuran'da olmadığı; kimi zaman bazı kimselerin, felsefe alanındaki terminoloji ile Kuran'ı düşünmeye çalıştığına özellikle dikkat edilmesi gerekmektedir. Ayetlerde geçen "ruhum" ifadesini özellikle tasavvufçuların büyük bir kısmı Allah'ın kendisinden bir parçayı insana vermesi şeklinde yorumlamışlardır. Buna karşılık Kuran'da, Kâbe'den de "evim"[148]

147. 15-Hicr Suresi 28-29.

148. 2-Bakara Suresi 125.

diye bahsedilmesi, insanlara hitapların "kullarım"[149] diye geçmesi, "ruhum" ifadesinden "sahip olma"nın anlaşılabileceğini göstermektedir. Hiç kimse, iyelik (sahiplik) eki olan "m" Kâbe için kullanılıp da "evim" denildiğinde, bu yerin Allah'ın bir parçası olduğunu düşünmemiştir. Birçok kelamcının görüşü de bu yöndedir. Buna göre "ruh üfleme" Allah'ın kendisinden bir parçayı vermesi değil fakat ilmiyle sahip olduğu bir özelliği kudretiyle vermesidir. O zaman "ruh"un, Allah'tan bir parça olduğunu savunup, "ruh"un mutlaka maddeden ayrı bir cevher olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir.

Bazı ilahiyatçılar, Eski Yunan felsefesinden gelen etki ve terminolojinin ehli sünnet âlimlerinden Gazzali ve Rağıb el-İsfehani, Mutezile âlimlerinden Ma'mer bin Abbad es-Sülemi, Şia âlimlerinden Nevbahti, Basenci ve Muhammed bin Numan'ın "ruh"u ayrı bir cevher olarak değerlendirmelerine yol açtığını söylemektedirler.[150] "Ruh"u maddi bedenin bir özelliği olarak gören ve ayrı cevher olarak değerlendirmeyenler, ahiretteki yaratılışın Allah'ın güç ve kudreti sayesinde gerçekleşeceğini, bu yaratılışı açıklamak için "ruh"u ayrı bir cevher olarak kabul etmeye gerek olmadığını ifade etmişlerdir. Gerçekten de İslam inancına göre ahiret yaşamını mümkün kılan "ruh"un maddi bedenden ayrı bir varlık olması değildir fakat her şeyi yaratan Allah için ahiret yaşamını yaratmanın çok kolay olmasıdır.[151] Ayrıca düalizmi reddeden ilahiyatçılar şu hususa da dikkat çekmişlerdir:

---

149. 14-İbrahim Suresi 31.

150. Erkan Yar, **Ruh-Beden İlişkisi Açısından İnsanın Bütünlüğü Sorunu**, s. 49-50.

151. Turan Koç, **Ölümsüzlük Düşüncesi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 77.

"Kuran'ın ahiret tanımlarında soyut bir cevher olan ruhun bedene iadesi değil, insani varlığın iadesi anlaşılmaktadır. Kuran, ahirette bedensiz ruhlardan hiç bahsetmez, çünkü Kuran, ruh ve beden ikiciliğini ileri süren bir insan tasviri yapmaz, bedenden ayrı bir ruhun var olduğunu ve ölümden sonra onun varlığının bedensiz de olsa devam edeceğini söylemez."[152]

Diğer yandan "ruhun/zihnin" hakkındalık, öznellik, birlik gibi özellikleri fiziğin tarif ettiği itme-çekme ve dalga-parçacık olma gibi özellikler temelinde açıklanan maddi evrenden radikal şekilde farklıdır. Fizikte maddeden, kütleden, uzaydan, zamandan, enerjiden bahsedilir; oysa renk algılarımızın veya duygularımızın bunların cinsinden ifadesi mümkün değildir.[153] Bu radikal farklılığı ruhu/zihni maddi bedenden ayrı bir cevher olarak tarif etmek felsefi bir seçenektir. Başka çalışmalarımda ele aldığım, felsefenin zihin felsefesi ve din felsefesi gibi alanlarıyla ilgili bu konuya burada girmeyeceğim.[154] Fakat ruha/zihne karşı hangi felsefi tavır takınılırsa takınılsın, "cevher" gibi bir terminolojiyi kullanmayan Kuran metni açısından bir sorun oluşmadığı ve bu felsefi tartışmada "teolojik agnostik" tavrın en doğrusu olduğu kanaatindeyim.

İnsanın Allah katında sorumlu bir canlı olduğunu temellendirmek için, onun hayvanlardan derece değil ma-

152. Erkan Yar, **Ruh-Beden İlişkisi Açısından İnsanın Bütünlüğü Sorunu**, s. 207.

153. Roger Penrose, **Büyük, Küçük ve İnsan Zihni**, Çev: Cenk Türkman, İzdüşüm Yayınları, İstanbul, 2005, s. 112.

154. Caner Taslaman, **Allah'ın Varlığının 12 Delili**, s. 155-213.

hiyet açısından farklı olduğunu söylemek zorunda olduğumuza dair yargı doğru değildir. Ruhu bedenden farklı bir cevher olarak kabul edenler, bebeklerin ruh sahibi olduğunu kabul ederler, yani bebekler mahiyet açısından değil derece açısından yetişkin insanlardan farklıdır. Fakat hiç kimse derece açısından farklı gözüken bebeklerin sorumlu varlıklar olmamasında bir gariplik görmez. Demek ki derece açısından bir farklılık da birisinin sorumlu diğerinin sorumsuz olmasına sebep olabilmektedir. "Mahiyet-derece farkı" arasındaki bir tartışmanın "dinler-evrim teorisi" arası bir gerilime taşınması tamamen yanlıştır. Bu konuda şu olgular dikkate değerdir:

1. Evrim teorisine inananların tümü, insanlarla hayvanlar arasında sadece derece farkı olduğunu söylemezler.

2. Tek tanrılı dinlere inananların hepsi insanlarla hayvanlar arasında mahiyet farkı olduğunu savunmazlar.

Birinci madde açısından en çarpıcı örnek, doğal seleksiyonlu evrim teorisi fikrini ilk olarak Darwin'le beraber ortaya atan Wallace'ın, insanın zihnini ve ahlaki kimliğini "mahiyet farkı" ile açıklamasıdır. Diğer yandan kimi teistler, örneğin birçok Müslüman kelam âlimi ruh ile bedeni ayrı iki cevher olarak görmemişler; insanın ayrı bir cevhere sahip olması anlamında hayvanlarla mahiyet farkı bulunduğunu savunmamışlardır. Burada karşımıza çıkan sorun "teist ontolojinin imkânlarının geniş-

liği" şeklinde isimlendirilebilir. Bir teist açısından Allah isterse canlılık, düşünme, hissetme ve ahlaki davranma gibi özelliklere maddi cevherden bağımsız ayrı bir cevher olan "ruh"u yaratarak imkân verir; isterse sayılan tüm bu özellikleri maddi cevherin içine yerleştirerek maddi cevheri "ruhlandırır". Bu ikinci bakış açısına göre Allah; maddeye, enerjiden atomik partiküllere, bu partiküllerden kimyevi bileşiklere, bunlardan da canlı organlarına geçişte bahşettiği yeni özellikler kazanma yeteneğini, insanı "ruhlandırırken" de bahşetmiştir. Buna göre, maddi cevher, bu maddi cevher kullanılarak ruhlu insanın ve canlıların oluşturulabilmesine olanak tanıyan potansiyelle yaratılmıştır. Yani ruh, maddeden ayrı bir cevher değildir, madde belli bir bileşime kavuşunca ortaya çıkan bir özelliktir. Bazen ortaya çıkan bu yepyeni özellikler zihin felsefesinde "zuhur olma" (emergence) olarak isimlendirilen yaklaşımla açıklanır.[155]

Müslümanlar, ister insanda maddi olan ve olmayan iki cevher, isterse maddi tek cevher kabul etsinler, kendi kabullerinin aksi olan şıktaki yaratılışı gerçekleştirmenin de Allah için mümkün olduğunu kabul ederler. Bu durum Müslümanların, canlıların birbirlerinden evrimleşerek yaratıldığını kabul etsinler veya etmesinler, kendi kabullerinin aksi şıkkın da Allah için mümkün olduğunu kabul

155. Modern zihin felsefesi ve din felsefesi literatüründe "zuhur olma" görüşünün savunulmasının iki örneği: Philip Clayton, "Neuroscience, The Person and God: An Emergentist Account", Ed: Robert John Russell ve diğerleri, **Neuroscience and The Person**, Vatican Observatory Publications, Vatikan, 2002, s. 181-214; Arthur Peacocke, "The Sound of Sheer Silence: How Does God Communicate With Humanity?", Ed: Robert John Russell ve diğerleri, **Neuroscience and The Person**, Vatican Observatory Publications, Vatikan, 2002, s. 215-247.

etmelerine benzemektedir. Fakat bir materyalist-ateist, bu imkânların aynısına sahip değildir. Madde dışında bir cevher olmadığını savunan materyalist-ateistler, mutlaka ayrı bir cevher anlamını taşıyan "ruh"u inkâr etmek zorundadırlar. Müslümanlar için ise asıl önemli olan maddi cevher dışında Allah'ın varlığıdır, insan ruhunun ayrı bir cevher olup olmaması kritik bir husus değildir. Düalist sistemle adı özdeşleşen Descartes bile Allah'ın cevheri yanında, birbirinden ayrı iki cevher olan ruh ve bedenin önemsizliğini ve bunların Allah'a bağımlılığını vurgulamıştır.[156] Materyalist-ateist bir yaklaşımla evrim teorisini savunanlar, madde dışında ayrı bir cevher olarak, insanın veya diğer canlıların ruhunu inkâr etmek zorundadırlar. Müslümanlar (Yahudi ve Hıristiyanlar için de aynısı geçerlidir) ise evrim teorisini ister inkâr ister kabul etsinler, her iki durumda da, ruhun ayrı bir cevher olduğunu kabul veya reddedebilirler.[157]

Sonuç olarak "teolojik agnostik" tavrı önerdiğim bu konu hakkında şunları söyleyebilirim:

1. İslam'a göre insanlarla diğer canlılar arasında, mutlak olarak ayrı bir cevhere sahip olmak anlamında mahiyet farkı olması gerektiği iddiası doğru değildir.

156. Descartes, **Meditasyonlar**, Çev: Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 1996, s. 159.

157. Şu makalede Eski Ahit ve Yeni Ahit'te geçen Arapça "ruh" ve "nefs" kelimelerinin İbranice ve Yunanca karşılıklarının, ayrı bir cevher anlamını gerektirmedikleri açıklanmaktadır: Joel B. Green, "Restoring The Human Person: New Testament Voices For A Wholistic And Social Antropology", Ed: Robert John Russell ve diğerleri, **Neuroscience and The Person**, Vatican Observatory Publications, Vatikan, 2002, s. 4-5.

2. Ruhun ayrı bir cevher olup olmadığı tartışmasında "teolojik agnostik" pozisyon benimseyerek bu tartışmayı felsefe alanına bırakmak en doğru yaklaşımdır.

3. İnsan ile hayvanlar arasında mahiyet mi yoksa derece farkı mı olduğuyla ilgili bir tartışma, dinler ve evrim teorisi arasında bir gerilime dönüştürülmemelidir. Dinlerin içinde insanın diğer canlılardan mahiyet farkı olmadığını (ruhun ayrı bir cevher olmadığını) savunan ilahiyatçılar olduğu gibi, evrim teorisini ortaya koyan ve savunan önemli bilim insanlarının arasında insanlarla hayvanlar arasında mahiyet farkı olduğunu savunanlar olmuştur.

YARATILIŞI DEĞERLENDİRİRKEN İKİ ÖN KABULÜM VE EVRİM TEORİSİ

Evrim teorisine Kuran'daki açık ifadelerin perspektifiyle bakıldığında "teolojik agnostik" tavrın en doğrusu olduğunu savundum. Bunun en temel sebebi Kuran ayetlerinde evrim teorisini reddetmeyi veya bu teoriye inanmayı gerektiren açık bir ifade olmamasıdır. Fakat bunun yanında, Allah'ın vahiy kitabı Kuran ve evren üzerine tefekkürün neticesinde ulaşılabilecek ve Allah'ın yaratışlarını değerlendirirken kullanılabilecek iki tane "ön kabul" önereceğim. Burada "ön kabul" ifadesini olumsuz anlamda kullanmadığımı, "Kuran ve evren üzerine tefekkür ederken oluşan ve sonra karşımıza çıkan olguları değerlendirmelere ön kabul olarak eşlik eden bakış açısı" anlamında kullandığımı belirtmeliyim. Bu ön kabullerimin perspektifiyle yaratılışı değerlendirdiğimde ise türlerin evriminin canlılığın ortaya çıkışını açıklayan en makul yaklaşım olduğu kanaatine varıyorum. Bu ön kabullerim dini açıdan bir kesinlik taşımadığı için bu yaklaşımım evrim teorisine karşı teolojik agnostik tavrımla çelişik değildir. Bahsettiğim iki ön kabulüm şunlardır:

1. Allah'ın yaratışlarına yasalar hâkimdir.

2. Allah eserlerinin ihtişamı için hiçbir masraftan kaçınmaz.

Birinci maddede Allah'ın yaratışlarına yasaların hâkim olduğunu vurguladım. Çünkü evrene yasaların hâkim olduğunu sürekli gözlemliyoruz; bu, bize, yaratılışa hâkim olan unsurun yasallık olduğunu göstermektedir. Ayrıca insan olarak ahlaki sorumluluk taşıyan varlıklar olmamız ancak yasaların hâkim olduğu bir evrende mümkündür. Eğer bir insanı yirminci kattan aşağı ittiğinizde ölme ihtimalini bilmiyorsanız bu eyleminizin ahlaki kötülüğünden, açlık çeken bir insana verdiğiniz yemeğin onun sağlığına yararlı olacağını bilmiyorsanız bu eyleminizin ahlaki iyiliğinden bahsedilemez. Evrendeki fizik ve biyoloji yasaları sayesinde, yüksekten itilenlerin aşağı düştüğünü, yüksekten düşen bedenin biyolojik yapısının zarar göreceğini, ayrıca gerekli gıdaları almayan bir bedenin hayatını devam ettirmekte güçlük yaşayacağını biliyoruz. Yüksekten itilen insanlar bazen uçsa veya yemeksiz de insanlar yaşayabilse, kısacası etrafımızda gözlediğimiz düzenli yasalı yapı olmasa eylemlerimizin sonuçlarını bilemezdik ve o zaman bu dünyanın bir imtihan dünyası olması da ahlaki sorumluluk da mümkün olmazdı. İslam dininin bu dünyayla ilgili en önemli tezlerinden biri imtihan dünyasında olduğumuz, yani ahlaki sorumluluk sahibi olduğumuzdur.[158] İmtihan ise ancak yasalı bir evrende olmamızla mümkündür. Mucizeler gibi çok kısa sürelerle ve istisnai

158. 67-Mülk Suresi 2.

olaylarla ilgili –önceki sayfalarda ele alındığı gibi– tartışılmış bir alan varsa da bu evrenin genel durumu yasalara bağlı olmaktır. Bu yüzden evrenle ilgili değerlendirmelerimde, öncelikle, yasalar perspektifinden bakan bir ön kabule sahibim. Bu, mevcut olgular için geçerli olduğu gibi, aksini düşünmemi gerektiren ciddi bir unsur olmadığı sürece canlıların tarihi için de geçerlidir. Canlıların oluşumuyla ilgili uzun sürecin yasalar çerçevesinde gerçekleşmiş olması, ön kabulüme uygun olarak beklediğim durumdur. Böylesi bir ön kabulle canlılar tarihine bakıldığında ise, hiçbir delil olmasa bile, evrimsel oluşumu türlerin bağımsız yaratılışına tercih etmek gerekir. Yasalar çerçevesinde işleyen bir evrende türlerin aniden ortaya çıkmalarından ise aşamalı (evrimle) bir şekilde oluşmalarını beklemek daha makuldür.

İkinci maddede Allah'ın yaratışlarını gerçekleştirirken eserlerinin ihtişamı için hiçbir masraftan kaçınmadığını vurguladım. Çünkü Allah'ın kaynakları sınırsızdır; Allah ne kadar çok çeşitli yaratmada bulunursa bulunsun ilminden ve kudretinden hiçbir şey eksilmez. Kaynakları bol sanatçılar bile eserleri için masraftan kaçınmıyorken, kaynağı sınırsız olan ve zaman kaybı gibi unsurlardan etkilenmeyen Allah hiçbir masraftan kaçınmaz. Örneğin yaratılışın ihtişamı için milyonlarca canlı türünün yaratılması gerekiyorsa, kudreti ve kaynakları sınırsız, yarattıkça kendisinden hiçbir şey eksilmeyen Allah bunları yaratacaktır. Aynen katrilyonlarca yıldızı evrende ve katrilyonlarca atomu parmak ucumuz kadar bir alanda yarattığı gibi. Modern biyolojinin karşımıza koyduğu tabloya göre, çok çeşitli ve birbirinden ilginç avlanma, beslenme, üreme,

göç, çevreye uyum ve yardımlaşma özellikleriyle milyonlarca canlı türü mevcuttur ve bu mevcut türlerden daha fazlası tarih sahnesinde gözüküp kaybolmuştur. Biyolojinin karşımıza koyduğu bu ihtişamlı tablo Allah'ın hiçbir masraftan kaçınmadığına dair ön kabulle uyum içindedir. Bu ön kabul, evrim teorisi veya karşıt görüşlerinden birini diğerine tercih etmekte yardımcı olmuyorsa da, modern biyolojiyle daha çok tanıklık ettiğimiz biyolojik çeşitliliğe değişik bir perspektiften bakmaya olanak vermektedir.

Kısacası "Allah'ın yaratışlarına yasaların hâkim olduğu" ön kabulüyle canlılar dünyasının tarihi değerlendirildiğinde türlerin evrimini başka görüşlere tercih etmemiz gerekmektedir. Bu ön kabul, hiçbir delil olmasa bile evrim teorisini alternatif görüşlere tercih etmemiz için neden sunmaktadır. "Allah'ın eserlerinin ihtişamı için hiçbir masraftan kaçınmadığına" dair ön kabulle canlılar dünyasına bakıldığında ise canlılar dünyasında ortaya çıkan müthiş çeşitlilikte beklenmeyecek bir durum olmadığı anlaşılmaktadır.

SOSYOBİYOLOJİ VE İSLAM

Evrim teorisinin bulguları doğrultusunda çalışmaların yapıldığı ve önerilerin sunulduğu yeni disiplinler oluştu. Sosyobiyoloji bunlardan birisidir. İslam adına sosyobiyoloji alanının nasıl değerlendirilmesi gerektiğini bu başlıkta ele alacağım. Sosyobiyoloji disiplininin siyasal bilimlerden sosyolojiye, psikolojiden antropolojiye, dinlerden ahlaka kadar birçok alanın açıklamasını içinde barındırdığına inanan Edward Wilson, bu disiplini şu şekilde tanımlamaktadır: "Biyoloji, psikoloji ve antropolojinin katkılarıyla oluşan bu disiplin, insan dahil bütün organizmaların toplumsal davranışlarının biyolojik temellerinin sistematik olarak araştırılması şeklinde tanımlanabilir."[159] Sosyobiyolojiyi en çok tartışılır kılan, bu disiplinde çalışan bazı düşünürlerin; sadece arılar, karıncalar gibi toplumsal olarak yaşayan canlıların davranışlarını açıklamakla kalmayıp, insanın toplumsal hayatını, kültürünü, hatta dinini açıklayabileceklerine dair iddialarda bulunmuş olmalarıdır.

Wilson, dinlerin, beyinlerin evriminin bir sonucu olarak açıklanabileceğini ve böylelikle dinlerin ahlakın

159. Edward O. Wilson, **Doğanın Gizli Bahçesi**, Çev: Aslı Biçen, Say Yayınları, İstanbul, 2013, s. 70.

kaynağı olduğuna dair iddianın sonsuza kadar geçersiz olacağını söylemiştir. Bu yaklaşımı Wilson, biyoloji tarihindeki kritik bir dönemeç olarak gördü ve dinlerin, doğabilimleriyle açıklanmaları sonucunda bütün otoritelerini yitireceklerini sandı. Ona göre, insan beyninin evriminde etkili olan "doğal seleksiyon", insan kültürünün ve dinlerin oluşumundan da sorumluydu. Wilson, bu yaklaşımın sonucu olarak "bilimsel materyalizm"in dinlerin yerini alması gerektiğine inandı. Fakat Wilson'a göre bütün insan eylemleri genlerdeki kodların bir sonucuydu; o zaman, "bilimsel faaliyet" de bunun dışında kalamaz. Tam da bu noktada Barbour, Wilson'ın içinde bulunduğu çelişkiye dikkatleri çeker; Wilson insan biyolojisiyle aynı şekilde ilişkili olan "dinleri" değersiz bulurken, "bilimsel faaliyeti" değerli bulmaktadır.[160] Barbour'ın yakaladığı bu çelişki, Wilson'ın baştan "dinler" hakkında bir kanaate sahip olduğunu, daha sonra sosyobiyoloji alanındaki yorumlarını, bu kanaatini doğru çıkartacak şekilde yaptığını göstermektedir. Wilson aslında bilimi dinin yerine geçirmeye çalışmakta fakat dine karşı getirdiği argümanların aynısının bilimsel faaliyet için de geçerli olduğunun ya farkına varamamaktadır ya da bunun farkına varıyorsa bu olguyu görmezlikten gelmektedir ama her halükârda çelişkili bir pozisyondadır. Eğer biyolojik yapıyla ilgili olan bilimsel faaliyet değerli olabiliyorsa, neden dinler biyolojik yapıyla ilgililerse değersiz olmak zorundadırlar? İnsanın biyolojik yapısını Allah'ın planının bir sonucu olarak gören dinler açısından biyolojik yapının dinlerle

---

160. Ian G. Barbour, **Religion in an Age of Science**, Harper and Row Publishers, New York, 1991, s. 193.

uyumlu olması aleyhten ziyade lehte bir unsur olarak değerlendirilmelidir.[161]

Ünlü evrim uzmanı, fosilbilimci ve hayvanbilimci Gould, sosyobiyoloji disiplininde canlıların davranışlarıyla ilgili aktarılanları "masalımsı" (just-so stories) anlatımlar olarak değerlendirmekte; sosyobiyolojinin, spekülatif hikâye anlatımlarının ötesine geçemediğini ve objektif delillerle desteklenmediğini vurgulamaktadır. Gould, özellikle de insan söz konusu olduğunda bunun geçerli olduğunu; insanların çevrelerine adaptasyonlarının "kültür" sayesinde gerçekleştiğini, insan adaptasyonuna dair genetik temelli sosyobiyoloji "masalları"nın bilimsel olmadığını savunmaktadır.[162]

Ayrıca Wilson gibi düşünenlerin yaptığı önemli bir yanlışı da vurgulamak faydalı olacaktır. Onlar, ahlakın "dıştan" gelmediğini, "beyin"den çıktığını gösterdiklerinde dinlerin otoritesinin tamamen ortadan kalkacağını düşünmektedirler. Oysa Müslümanlara ve diğer tek tanrılı dinlerin mensuplarına göre insan bedeni ve zihni (beyni), Allah'ın planlarının ürünüdürler. Bu ise beynin kendisinin "dıştan" geldiğini, yani kendi kendine oluşmadığını gösterir. Bu yüzden, bir Müslüman için ahlaki kuralların, beynin yaratılışına veya beyni oluşturan genlere uygun kurallar olmasında bir sorun bulunmamaktadır. Bir Müslüman, Allah'ın insanın beynini ve genlerini, dinler ara-

161. Kitaplarımda, insanların biyolojik yapısının Allah'a ve dinlere yöneltmesiyle ilgili olgunun, insanların Allah'a ve dinlere inanacak şekilde yaratıldığının delilleri olarak görülmesi gerektiğini savundum: Caner Taslaman, **Arzulardan Allah'a**, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2016; Caner Taslaman, **Allah'ın Varlığının 12 Delili**, 8. Delil-Doğal Arzular Delili.
162. Stephen Jay Gould, **Sociobiology and The Theory of Natural Selection**, s. 257-269.

cılığıyla emrettiği ahlaki kurallara uygun olarak yarattığı için, beyin ve genler ile insanın ahlaki yapısı arasında sıkı bir ilişki olduğunu düşünecektir. Nitekim Kuran'da "insanların benlikleri"nde deliller olduğu[163] ve dinin "insan yaradılışı"na (fıtratına) uygun olduğu söylenir.[164] "İnsanların benlikleri"nde deliller olması ve "insan yaradılışı"nın dine uygun olması, dinin savunduğu temel ilkelerin ve ahlakın, insanın biyolojik yapısında kodlu olması olarak da anlaşılabilir: Buna göre insan, biyolojik yapısında kodlu olan bazı temel ilkeler veya ahlaki kurallara uygun yapıda bir din ile karşılaşınca, kendi yapısında zaten var olan bu eğilimlere uygun dinin doğruluğuna daha kolay kanaat getirir, çünkü tek tanrılı dinlere göre dinin kaynağı ve insanın yaratılışının kaynağı tek bir Allah'tır. Bu yüzden doğuştan (genlerde) insanın biyolojik yapısında dine veya dinin bazı ilkelerine karşı eğilim olduğu fikri, İslam'ın temel inançlarıyla çelişkili değildir; bilakis biyolojik yapıda böylesi bir eğilimin gösterilmesi arzu edilmelidir.

Wilson ahlaki kuralların insan beyniyle ve beyni oluşturan genlerle çok sıkı bir ilişkide olduğunu gösterebilseydi bile dinlerin otoritesinin geçersiz olduğu sonucuna varılamazdı. Çünkü Wilson'ın ayrıca insan beyninin tesadüfen oluştuğunu göstermesi de gerekirdi; oysa sosyobiyolojiyle ilgili anlatımlar bu hususla alakasızdır. Evrimsel sürecin, tesadüfen oluşma anlamına gelmediği, Allah'ın yarattığı bir olgu olarak anlaşılabileceği önceki sayfalarda detaylıca anlatıldı. Wilson gibi düşünenler bu önemli hususu tamamen

163. 11-Fussilet Suresi 53.

164. 30-Rum Suresi 30.

göz ardı etmişlerdir. "Tesadüfen oluşmuş beyin" gibi yanlış bir hipotezle yola çıkmakta ve bu yanlış temelde yükselen sonuçları da yanlış olmaktadır. Oysa bu yanlış temel olmasa, sosyobiyoloji alanında ortaya konulan birçok fikir dinler için bir sorun teşkil etmez.

Wilson, George P. Murdock'un her kültürde ortak olduğunu saptadığı mülk edinme, cinsel sınırlamalar, ziyaretler, oyunlar, eğitim, dil, evlilik, ritüeller gibi birçok ortak özelliğe dikkat çeker. Wilson, bunların "beynin" ürünleri oldukları için her kültürde ortak olduklarını savunur; bu tezinin sonucu olarak ise eğer insanların bütün kültürü yok olsaydı önceki kültürden habersiz izole birkaç kişinin ve onların çocuklarının mülk edinme, evlilik, sosyal statü, silah edinme, tecavüz, kadınların dışlanması, kumar, dans gibi tüm insani özellikleri baştan üreteceklerini söyler.[165] Wilson'ın bu fikirleri ister doğru isterse yanlış olsun; beyne ve insan biyolojisine, "kültür"e karşı öncelik veren ve "kültür"ü, insan beyninin mevcut şeklinde olmasının "kaçınılmaz sonucu" olarak gören bu yaklaşımın temel birçok tezlerinde, dinlerin ortaya koyduğu temel görüşlere aykırı bir husus olmadığı kanaatindeyim. Dinlerin temel tezlerine aykırı olan, insanın beyninin ve biyolojik yapısının, tesadüflerin neticesi olarak görülmesi ve bütün insani davranışların ve dinlerin kendisinin tesadüfen oluşmuş bir beynin ürünleri olarak gösterilmeleridir. Yoksa insanların "ortak bir özleri" olduğu fikri, bütün insanların aynı ilahi buyrukları takip etmeleri gerektiğini söyleyen dinler açısından sorun olmayacaktır.

---

165. Edward O. Wilson, **On Human Nature**, Harvard University Press, Cambridge, 1978.

Ben kendi adıma, Wilson'ın, insanlardaki "ortak biyolojik öz"ün dans etmeyi, kumarı, kadınların dışlanması gibi geniş bir alanı (aslında bütün alanları) kaçınılmaz olarak belirlediğini düşünen yaklaşımına; insanlarda, kültürü oluşturmalarında etken olan "ortak bir biyolojik öz"ün var olduğuna inanmama rağmen katılmıyorum ve yaklaşımlarını abartılı buluyorum. Sosyobiyolojiyi, birçok kişi ırkçı yaklaşımlara destek olması ve politik çıkarlar için kullanılması gibi sebeplerden dolayı eleştirmişlerdir. Ben daha çok, bu alanda çalışanların yaptıkları açıklamaların, bilimsel olmadığını ve temellendirilmediğini söyleyerek eleştirmeyi tercih ediyorum. Bu alanın adeta sözcüsü konumundaki Wilson'ın, "ortak biyolojik öz"ün kültürlerdeki etkisini çok abarttığı ve "ortak biyolojik öz"ü tesadüflerin neticesi olarak gördüğü için yanıldığını savunuyorum.

SOSYAL DARWİNİZM, EVRİMCİ ETİK VE İSLAM

Herbert Spencer'ın şöhretinin en önemli sebebi, genel evrimci felsefesinden ve biyoloji alanındaki yaklaşımından ziyade, evrim teorisini sosyoloji alanına uygulamasını ifade eden "Sosyal Darwinizm" diye anılan görüşüdür. Buna göre doğadaki evrimsel süreçlerden insanlar ve toplumlar için birtakım dersler çıkarılır. Evrimsel süreçte, en güçlü olanın yaşadığı ve varoluş mücadelesinde ortaya çıkan bu sonuçtan toplumlar için de dersler çıkarılabileceği, böylece toplumların ilerlemesinde, refahında ve gelişmesinde bundan faydalanılabileceği ifade edilir. Spencer, bu yaklaşımlarıyla "bırakınız-yapsınlar" (laissez-faire) temelli bir ekonomi politikası ve devlet modeli önerir, bireylerin girişimciliğinin kısıtlanmaması gerektiğini savunur. Spencer, bu görüşlerinin doğal neticesi olarak sosyalizmin ve komünizmin açık bir düşmanı oldu. Onun fikirleri sosyal bir devlet anlayışına da karşı olmayı gerektiriyordu ve birçok kişi, güçlüyü "haklı" ve "iyi" ile özdeşleştirmeye sebep olabilecek bu görüşleri "vahşi kapitalizm" diye niteleyip eleştirdi.

Burada vurgulanması gerekli nokta, biyolojideki evrim teorisinin sosyoloji ve ahlak alanında Sosyal

Darwinizm'in savunulmasını gerektirmediğidir. Birçok kişi biyolojideki evrim teorisi ile Sosyal Darwinizm'i ayırt edemediği için, evrim teorisini; Nazizm, merhametsizlik, dünya savaşları gibi olgulardan sorumlu tutmuşlardır. Oysa Spencer'ın yaklaşımı, daha ilk günlerden itibaren Huxley gibi Darwin'in en yakınları ve evrim teorisinin ortaya konulmasında önemli katkıları olanlar tarafından eleştirilmiştir. Huxley, Spencer'ın, Stoacılığın doğanın takip edilmesine dair nasihatini kötü bir şekilde uyguladığını düşünür: "Var olma savaşı"nın gerçekten de doğada büyük işler başardığını, fakat toplumların başarısının doğayı taklit etmekte değil, ona karşı durmakta olduğunu söyler.[166]

Huxley'in yaklaşımından da anlaşılacağı gibi biyolojik evrim teorisi, ahlak ve siyaset alanında birbirlerinden çok farklı görüşlerin savunulması için hareket noktası olmuştur. Spencer doğanın tam bir taklidinde erdem görürken, Huxley doğaya karşı durmakta erdem bulmuştur. Karl Marx ve Friedrich Engels de evrim teorisini desteklemişlerdir ama kendi görüşleriyle çok zıt noktada olan Sosyal Darwinizm'e karşı çıkmışlardır. Doğal seleksiyon fikrini ortaya ilk koyanlardan biri olan Wallace da devletin müdahalesini yararlı bulan sosyalist bir yaklaşımı benimsediği için Spencer'ın doğal seleksiyonu topluma uygulayan Sosyal Darwinist yaklaşımına zıt bir konumdaydı.[167] Bundan da anlaşılacağı gibi biyolojik evrim teorisinin benimsenmesiyle Sosyal Darwinizm'i benimsemek farklıdır. Bu

---

166. Thomas Henry Huxley, "Evolution and Ethics", Ed: Michael Ruse, **Philosophy of Biology**, Prentice Hall, New Jersey, 1989, s. 299-300.

167. Michael Ruse, **Can a Darwinian Be a Christian**, s. 173.

yüzden bir Müslüman için Sosyal Darwinizm adına ortaya konulanlar evrim teorisinin reddedilmesi için bir gerekçe oluşturmaz. Bu sosyoloji ve etik ile ilgili görüş, insanlığa sundukları açısından, biyolojik evrim teorisinden ayrıştırılıp değerlendirilmelidir.

Evrimci düşünürlerin birbirlerinden çok farklı "doğalcı etik" yaklaşımları olabilmektedir. Evrim teorisini savunan biyologların ve felsefecilerin önemli bir kısmı, bu teorinin ahlak ve sosyoloji ile ilgili kuramlarla karıştırılmaması gerektiğini ifade etmişlerdir; benim de savunduğum görüş budur. Bu düşünürler, görüşlerini savunurlarken, özellikle David Hume'un "olan" (is) ile "olması gereken" (ought) arasındaki ayrımı iyi yapmamız ve bunların birinden diğerine yükselmememizle ilgili öğüdüne gönderme yapmaktadırlar.[168] "Doğalcı etik" konusuna eğilen birçok düşünür "Niçin doğal düzen etiğin normlarını karşılamak zorunda?" ve "Doğada gerçekleşenin, ahlak açısından iyi ya da kötü olduğuna nasıl karar verilebilir?" diye sormaktadırlar. Doğalcı bir etiğin yapmaya çalıştığı gibi "olan"dan "iyi" olanın üretilmesini, "doğalcı yanlış" (natural fallacy) olarak nitelemekte ve bunun bir mantık hatası olduğunu söylemektedirler.[169] Bu fikri paylaşan düşünürler, doğada, bilimin keşfetmesi gerekli bir ahlak yasası olmadığını ileri sürerler.[170] Görüldüğü gibi biyolojik evrim teorisini, belli

---

168. David Hume, **A Treatise of Human Nature**, Oxford University Press, Oxford, 1978, s. 87.
169. Marc Kirsc, **Etiğin Doğal Temelleri**, Çev: Nermin Acar, Giriş Yazısı, Ed: Jean-Pierre Changeux, Doruk Yayınları, Ankara, 2002, s. 23.
170. Jerome H. Barkow, "Davranış Kuralları ve Evrimin Davranışı", Çev: Nermin Acar, Ed: Jean Pierre Changeux, **Etiğin Doğal Temelleri**, Doruk Yayınları, Ankara, 2002, s. 79-91.

bir ahlak sistemi veya sosyolojik ve politik bir sistem ile bir tutup birine yöneltilen eleştiri ile diğerini çürütmeye çalışmak veya birinin doğrulanmasını diğerinin de doğruluğunun delili saymak hatalıdır. Her şeyden önce biyolojik evrim teorisine inananların da karşı çıkanların da, kendi içlerinde hem ahlaki sistemleri hem de sosyolojik ve politik yaklaşımları farklıdır. Ayrıca sırf doğa araştırmasına dayanan bir çalışmadan, ahlak alanına sıçrama yapmak felsefi açıdan ciddi sorunlarla karşı karşıyadır. Bu yüzden Sosyal Darwinizm'e veya etikle ilgili herhangi bir görüşe atıf yapılarak evrim teorisinin İslam ile (veya herhangi bir ahlaki sistemle) uyumsuz olduğunu söylemek mümkün değildir.

Evrim teorisinden ahlaki reçeteler çıkarmaya çalışmanın ağır bedelleri olmuştur. Buna verilen en çarpıcı örnek, bu teorinin en önemli simalarından Haeckel aracılığıyla evrim teorisinin Almanya'da öğretilmesi ve bu teoriden çıkarılan ahlaksal sonuçların Hitler'i etkilemesidir. Haeckel'in kitapları Almanya'da yüz binler ile ifade edilen rakamlarda satışa ulaşıp, Türkçe de dahil olmak üzere yirmi beş dile çevrilmişti. Haeckel, Avustralya yerlileri gibi ırkların, maymunlar ve köpekler gibi canlı türlerine, medeni Avrupalılara olduklarından daha yakın olduklarını söylemiştir. Ayrıca Darwin'in yapay seleksiyon ile ilgili aktardıklarının insanlara da uygulanabileceğini, eski çağlarda Spartonların zayıf ve hasta çocuklarını öldürerek güçlü bir ırk oluşturduklarını övgü ile anlatmıştır. Wilhelm Bölsche, Haeckel'in fikirleriyle Hitler'i tanıştırdı ve Nazilerin 200.000 vatandaşlarını sadece zihinsel özür-

lü oldukları için öldürmelerinde bu fikirler etkili oldu.[171] Hitler, doğanın kanununa saygı gösterilmezse, kendilerinin güçlü olmalarından doğan haklarını kullanmazlarsa; vahşi hayvanların bir gün kendilerini, böceklerin vahşi hayvanları ve mikropların ise böcekleri yiyip dünyaya egemen olacaklarını söylemiştir. Hitler, Darwinizm'den aldığı terminolojiyi kullanarak, seleksiyon kanununun en güçlünün hayatta kalmasını sağlayarak, kavgalarını meşrulaştırdığını ve Hıristiyanlığın, doğa kanununa karşı geldiğini iddia etmiştir.[172] Tarihin en kanlı savaşının baş sorumlusu olarak kabul edilen kişinin "insan ırkının ıslahı" (eugenic) adına yaptığını iddia ettiği katliamlarda, Darwinci evrim teorisinden ilham almış olması gibi örnekler, evrim teorisinden etik bir sistem çıkarmaya yönelik çabaları olumsuz etkilemiştir. Evrim teorisinden etik bir öğreti çıkarılmaması gerektiğini, evrim teorisine inanan birçok düşünürün, bu teoriye karşı çıkanlardan çoğu zaman daha şiddetli savundukları bile söylenebilir.

Kuralcı bir etik sistem oluşturmaya dair çabalar elbette olabilir. Fakat bu sisteme, materyalist bir ontoloji kabul edildiği takdirde temel bulunamayacağı kanaatindeyim. Normları olan ama temelleri gösterilemeyen bu sistemin "etik septisizm"den kurtulması mümkün değildir.[173] Tesadüfen oluştuğu iddia edilen bir canlının, her şeyi ile beraber ahlaki değerleri de tesadüfen (bir gayenin eseri

---

171. Benjamin Wiker, **Moral Darwinism**, Intervarsity Press, Illinois, 2002, s. 260-263.
172. Antony Flew, **Darwinian Evolution**, Transaction Publishers, New Brunswick, 1996, s. 124-125.
173. Michael Ruse, "Evrimci Etiğin Savunusu", Çev: Nermin Acar, Ed: Jean Pierre Changeux, **Etiğin Doğal Temelleri**, Doruk Yayıncılık, Ankara, 2002, s. 55.

olmaksızın) oluşmuş olacağından, doğa da şuursuz ve ahlaka karşı umursamaz olduğu için materyalist ontolojiden nesnel-evrensel ahlak kuralları çıkamaz. Bunu ileri sürdüğüm bir ahlak argümanında savundum.[174] Ancak materyalist ontolojiyi benimseyenler nesnel temeli olmasa da toplumun düzeni için birtakım normlar saptayabilirler.

Sonuçta evrim teorisinden bir sosyolojik reçete veya nesnel bir etik görüşü çıkarmak, buna kalkışıldığında doğalcı yanlışa düşüleceğinden dolayı mümkün değildir. Bu teoriye dayalı sosyolojik reçeteleri ve etik görüşleri bu teorinin en ünlü savunucuları dair birçok bilim insanı ve düşünür zaten reddetmiştir. Sosyal Darwinizm veya normatif evrimci etik görüşler gündeme getirilerek İslam dini açısından bu teorinin bir sorun oluşturduğunu söylemek için en ufacık bir sebep bile görünmemektedir. Evrim teorisinin etik sistemler açısından asıl önemi, ateist-evrimcilerin bu teoriyi kullanarak teist ontolojiyi (Allah merkezli varlık anlayışını) ve bunun sonucunda da tektanrıcı dinlerin ontolojilerine dayalı etik sistemlerini yıkmaya çalışmalarıdır. Yani, evrim teorisine dayanılarak oluşturulmaya çalışılan etik sistemlerden çok bu teoriye dayanılarak Allah'ın varlığının reddedilmeye ve böylece tek tanrılı dinlerin etik görüşlerine son verilmeye çalışılması asıl dikkat edilmesi gerekli husustur. Fakat önceki sayfalarda gösterildiği gibi bu teorinin Allah'ın varlığına inanç veya İslam dini için tehdit oluşturduğu görüşü, bu teorinin yanlış sunumundan ve İslam (ve diğer dinler) adına bu teoriye hatalı yaklaşımlardan kaynaklanmaktadır.

---

174. Caner Taslaman, **Ahlak, Felsefe ve Allah**, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2014; Caner Taslaman, **Allah'ın Varlığının 12 Delili**, 9. Delil-Doğal Ahlak Delili.

EVRİM TEORİSİ ALLAH'IN VARLIĞI HAKKINDAKİ DELİLLERE TEHDİT MİDİR?

Buraya kadar bir Müslüman'ın evrim teorisine inanmasında sorun olmadığını göstermeye çalıştım. İlaveten evrim teorisinin Allah'ın varlığı hakkındaki delillere tehdit olup olmadığını soranlar olabilir. Bu son başlıkta bu konuyu on tane örnek delil üzerinden kısaca inceleyeceğim. Bu konuyu ele alırken Allah'ın varlığı hakkındaki delillerin savunmasını yapmayacağım.[175] Sadece bu deliller ister doğru ister yanlış kabul edilsinler, evrim teorisinin bu delillere bir tehdit oluşturmadığını göstermekle yetineceğim.

1. Kozmolojik Deliller: Kozmolojik deliller farklı şekillerde savunulmuştur. İbn Sina ve Leibniz'in kozmolojik delillerinin yanında İslam kelamında hudus delili olarak bilinen ve günümüz din felsefesi literatüründe kelamın kozmolojik delili olarak anılan versiyonu da mevcuttur. Kozmolojik delillerle evrenin kendi dışında bir açıklama-

175. Allah'ın varlığı hakkındaki delilleri **Allah'ın Varlığının 12 Delili** kitabımda değerlendirdim. Burada kısaca değindiğim delillerden, ikinci maddede değindiğim ontolojik deliller dışındaki delilleri bu kitabımda ele aldım.

ya muhtaç olduğu; bu konudaki en mantıklı açıklamayı ise ezeli, varlığı zaruri, kudreti yüksek, bilinçli Allah'ın varlığının sağladığı ifade edilir. Evrimin olabilmesi için başlangıçta evrenin var olması şarttır. Bu yüzden evrim teorisinin, evrimin gerçekleşmesi için varlığı zaruri olan evrenin varlığını hareket noktası yapan bir delile tehdit olduğu düşünülemez.

2. Ontolojik Deliller: Ontolojik deliller de farklı şekillerde savunulmuştur. Anselm, Descartes, Gödel gibi birçok düşünürün kendilerine has ontolojik delil formülasyonları olmuştur. Ontolojik delillerde genelde "Allah" kavramının analizi hareket noktası yapılır ve buradan hareketle Allah'ın varlığı reddedilince ortaya çıkacak çelişki gösterilmeye çalışılarak, bunun Allah'ın varlığının delili olduğu savunulur. Bu delili duyan birçok kişi, bunda bir hata olduğunu düşünür ama hatanın olup olmadığını göstermek hiç de kolay olmamıştır; mantık alanındaki çok önemli isimler felsefe tarihi içerisinde bu konuda ciddi tartışmalar yapmışlardır. Evrimin doğru olup olmaması buradaki kavram analiziyle ilgili hiçbir değişiklik oluşturmayacağı için bu delille ilgili tartışmalarda evrim teorisiyle ilgili kanaatin hiçbir etkisi yoktur.

3. Yasaların Varlığı Delili: Bu delille evrende doğa yasalarının var olmasıyla ilgili olguyu en iyi bu yasaların rasyonel, bilinçli, iradeli, her şeyden haberdar bir Allah tarafından konulduğu görüşünün açıkladığı savunulur. Evrim başlamadan önce de doğa yasaları geçerliydi ve

evrim ancak doğa yasalarının var olduğu bir evrende gerçekleşebilir. Evrimin varlığı doğa yasalarının var olduğu bir evrenin var olmasına bağlı olmasına karşın bunun aksi doğru değildir. Doğa yasalarının var olduğu ama evrimin var olmadığı bir evren mümkündür. Nitekim 13,8 milyar yıllık evrenin başlangıcından beri doğa yasaları vardı ama canlıların ortaya çıkışı çok daha sonradır. Bu yüzden evrim teorisinin bu delile bir tehdit oluşturması söz konusu değildir.

4. Evrenin Keşfedilebilirliği Delili: İnsanın müthiş bir âcizlik içinde olmasına rağmen evrenin başlangıcından Higgs parçacığına, atomdan DNA'ya kadar keşifler yapmasıyla ilgili durum bu delilde ele alınır. Bilimin başarıları bu delilin hammaddesini oluşturur. İnsanın bu kadar âcizlik içinde böylesi bilimsel keşifler yapabilmesiyle ilgili olguyu, en iyi, Allah tarafından evrenin keşfedilmesini mümkün kılan koşulların bilinçli şekilde yaratıldıklarının açıkladığı, bu delilin iddiasıdır. Biyoloji alanındaki başarılar da bu delilin dikkat çektiği keşiflerin bir parçasıdır. Evrim teorisinin reddedilmesini hiçbir şekilde gerektirmeyen bu delile, bu teorinin bir tehdit oluşturması mümkün değildir.

5. Evrenin Potansiyeli Delili: Bir şeyden ancak onun potansiyelinin imkân tanıdıkları ortaya çıkabilir. İçinde bulunduğumuz evrenin potansiyeli izin vermeseydi ne atomlar, ne yıldızlar, ne madenler, ne canlılar ne de insanın sanatsal ve teknolojik üretimleri ortaya çıkabilirdi. Bu

delille, evrenin böylesine bir potansiyele sahip olmasını Allah'ın bu potansiyeli evrene koymasının başarıyla açıkladığı fakat materyalist-ateist felsefenin bu konuda başarılı bir açıklama sunamadığı dile getirilir. Evrenin canlıları ortaya çıkartacak bir potansiyele sahip olması bu delilin bir parçasıdır. Evrendeki temel kuvvetler atomlara, bu atomlar organik moleküllere, bu moleküller bütün çeşitliliğiyle canlı organizmaların oluşumuna olanak verecek bir potansiyele sahip olmasaydı tüm farklı özellikleriyle canlıların ortaya çıkması da mümkün olmazdı. Evrenin potansiyeli sayesinde canlıların gözlenen tüm çeşitliliğinin ortaya çıkmasına dikkat çeken bu delil açısından canlıların evrilmiş olması hiçbir sorun oluşturmaz.

6. Hassas Ayar Delilleri: 20. yüzyıl fiziği sayesinde tüm canlıların ve insanın ortaya çıkışının evrendeki yasaların, sabitlerin ve evrende gerçekleşen kritik öneme sahip fiziki olguların hassas ayarına bağlı olduğunu öğrendik. Hassas ayarla ilgili deliller de birçok farklı formatta savunulmuştur. Birçok diğer delilden farklı olarak hassas ayarla ilgili deliller olasılık hesapları kullanılarak matematiksel bir yapıda sunulmuştur. Yüzlerce basamaklı sayılarda bir olasılığın tesadüfi bir şekilde defalarca gerçekleştiğini savunmanın mümkün olmadığı hassas ayarlarla ilgili delillerin iddiasıdır. Canlıların evrimi bu hassas ayarlara bağlıdır; bu yüzden canlıların evriminin kendi varlıklarını mümkün kılan koşulları hareket noktası yapan bu delile tehdit oluşturduğu düşünülemez.

7. Doğal Arzular Delili: İnsanların arzularının Allah'a yönelttiğine Freud gibi birçok ünlü ateist düşünür de dikkat çekmiştir. Bu delille ise insanların birçok doğal ve temel arzusunun Allah'a yöneltmesinin "Allah tarafından bu arzuların insanın içine konulması" ile en iyi şekilde açıklandığı savunulur. Bu delili savunanlar açısından insan bedeninin ve arzularının evrimsel bir süreçle oluşmuş olması bir sorun değildir. Çünkü Allah'a yönelten arzular evrimsel süreçlerle oluşmuş olsa da "Neden evrimsel süreçlerle oluşan doğal arzular insanları Allah'a yöneltmektedir?" sorusu cevaplanmalıdır. Evrimi kabul eden bir teist, bu durumun oluşmasının en iyi açıklamasının Allah'ın evrimsel süreci planlaması olduğunu söyleyecektir. Bu yüzden evrim teorisi bu delile karşı bir tehdit oluşturmamaktadır.

8. Ahlak Delilleri: Ahlak olgusunu hareket noktası yapan farklı ahlak delilleri savunulmuştur. Felsefe tarihinin ünlü ismi Kant'ın, yakın dönemin ahlak felsefecisi Robert Adams'ın savundukları ahlak delilleri bunlara örnektir. Ahlak delillerinin çoğunda ahlakın mevcudiyetini ve rasyonel temelini, en iyi Allah'ın varlığının açıkladığı savunulur. Evrim teorisiyle insanın ahlaki yapısının ortaya çıkışı beynin evrimine indirgenerek açıklanmaya çalışılabilir. Fakat evrimi Allah'ın yaratma şekli görenler açısından bu indirgeme, ileri sürülen delilde bir değişikliğe yol açmayacaktır. Evrimsel bir süreçle bu olgu ortaya çıkmış olsa bile, neden ancak Allah varsa ahlakın rasyonel temeli olduğu gibi hususlar, bu delili ileri sürenlerin gündeme

getirdiği ve tartışılan hususlardır. Nitekim yakın dönemde ahlak delilleri ileri süren birçok felsefeci evrim teorisini kabul etmektedirler ve delillerini bu teoriyle uyumlu olacak şekilde formüle etmişlerdir.[176]

9. Akıl Delili: Akıl yürütme özelliğinin olabilmesi için doğru ve yanlış kavramlarını kullanabilme, mantık yürütebilme ve irade sahibi olma gibi özellikler gerekmektedir. Bu delille, bu özelliklerin ortaya çıkışını en iyi şekilde ezelden beri akıl ve irade sahibi bir varlığın, yani Allah'ın var olmasının açıkladığı savunulur. Evrim teorisi insanın biyolojik yapısını açıklasa da, bu delille, insan zihninin akılla ve iradeyle ilgili bahsedilen özelliklerinin, fizik ve biyolojinin mekanik yasalarıyla açıklanamayacağı, bunlardan köklü bir şekilde farklı olduğu savunulmaktadır. Bu yüzden bu delilin ileri sürdüğü görüşlerin doğru olduğu kabul edilirse evrim teorisi bu delile tehdit olamaz. Bu delilin iddialarının hiçbiri evrim teorisinin reddedilmesi üzerine kurulu da değildir. Ayrıca bu delilin bir versiyonu sayılabilecek bir yaklaşımı, Alvin Plantinga, evrime inanan bir kimsenin, tutarlı bir şekilde materyalist-ateist olamayacağını göstermek için savunmuştur. Plantinga'ya göre materyalist-ateist evrim teorisi savunucuları, doğal seleksiyonun sadece yaşamaya ve üremeye elverişli olanı seçtiği iddiasındadırlar. Fakat bu anlatımda akılla doğru-

---

176. Buna örnek olarak benim **Ahlak, Felsefe ve Allah** çalışmama bakabilirsiniz, ayrıca şu çalışmalara bakılabilir: Enis Doko, "Ahlak Argümanı, Ahlaki Anlaşmazlıklar ve Evrim Teorisi", **Kutadgubilig,** No: 32, 2016; Robert Adams, "Moral Arguments for Theistic Belief", Ed: C. Delaney, **Rationality and Religious Belief**, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 1979.

yu bulma yeteneğimize güvenemeyiz, çünkü doğal seleksiyonun doğruyu bulma yeteneğini seçtiği söylenemez. O zaman evrim teorisine inanan bir materyalist-ateist, aklıyla bulduklarının doğruluğuna güvenemez. Aklıyla bulduklarının doğruluğuna güvenemezse ateizmin de evrimin de doğruluğu iddiasında bulunamaz.[177] Fakat evrime, sadece dünyada yaşayan ve üreyen varlıklar oluşturmaktan daha fazla rol biçen bir Müslüman (veya herhangi bir teist) açısından evrimin, akılla doğruyu bulma yeteneği olan canlıları oluşturması Allah'ın planının bir eseridir ve bunda şaşılacak bir şey yoktur. Bu yaklaşıma göre Allah'a inanan bir kişinin evrime inanmasında bir sorun yokken, bir materyalist-ateist evrime inandığı anda kendisini paradoksların içinde bulur. Kısacası akıl delil(ler)ine evrim teorisi tehdit olmadığı gibi Plantinga'nın yaklaşımında evrim teorisi materyalist-ateizme tehdit oluşturmaktadır.

10. Bilinç ve Benlik Delili: Bilinç ve benlik, bizi biz yapan en temel unsurları ifade etmektedir. Varlığımız açısından bu kadar temel olan bilinç ve benlik, binlerce yıldır felsefe alanında yoğun şekilde tartışılmaya devam etmektedir. Bilinç ve benliğin "hakkındalık" ve "öznellik" gibi özellikleri fiziğin ve biyolojinin tarif ettiği evrenin ve canlıların özelliklerinden köklü şekilde farklıdır. Biyolojiyle ilgili bir teori olan evrim teorisine dayanılarak, biyolojik yapılara indirgenerek açıklanamadığı savunulan bu özel-

---

177. Alvin Plantinga, "Natüralizme Karşı Evrimsel Argüman", Ed: Caner Taslaman ve Enis Doko, **Allah, Felsefe ve Bilim**, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 175-226; Alvin Plantinga, **Where the Conflict Really Lies: Science, Religion, and Naturalism**, Oxford University Press, Oxford, 2011, Part 4, Chapter 10.

likleri hareket noktası yapan bir delile itiraz getirilemez. Bu özelliklerin biyolojik yapılara indirgenip açıklanamamasının, bu özelliklerin biyolojik yapılar olmadan var olamamasından çok farklı olduğuna dikkat edilmelidir. Bu delili savunanlar, bilinç ve benliğin özelliklerinin ortaya çıkışını, ezelden beri bilinç ve benliğe sahip olan Allah'ın bu özellikleri vermesinin en iyi şekilde açıkladığını savunmaktadırlar. Bu delilin günümüzdeki birçok savunucusu, evrim teorisinin kendi yaklaşımları açısından sorun olmadığını beyan etmişlerdir.[178] Diğer deliller gibi bu delile de evrim teorisi tehdit oluşturmamaktadır.

Burada incelenenler dışında kalan ve türlerin bağımsızlığını varsayan bir delil türüne bu teorinin bir tehdit oluşturduğu belki düşünülebilir ama böyle bir varsayıma gerek olmadığı gibi böyle bir delil ileri sürülen birçok delilden sadece tek bir delile karşılık gelecektir. Burada incelediğimiz delilleri ise ister doğru kabul edin ister etmeyin, bu delillere evrim teorisinin bir tehdit oluşturmadığı görülmektedir. Kimi Müslümanlar, Allah'a hiçbir delil olmadan inanılabileceğini düşünmektedirler. Onlar bu başlık altında söylenenlere pek ilgi göstermeyeceklerdir. Diğer yandan Allah'ın varlığı için ileri sürülen delilleri önemseyen Müslümanlar, buradaki açıklamalarla, evrim teorisinin bu delillere bir tehdit oluşturmadığını anlayabilirler.

---

178. Caner Taslaman, **Allah'ın Varlığının 12 Delili**, 12. Delil.

SONUÇ

Bilim-din ilişkisi denildiğinde akla ilk gelen ve en yoğun tartışılan konunun evrim teorisi olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu kitapta böylesine tartışmalı ve zihinlerde şimşekler çaktıran bir konuyu ele aldım. Bu konuyu ele alırken, bu teorinin doğru olup olmadığıyla ilgili tartışmadan “Bir Müslüman evrimci olabilir mi?” sorusunun ayrılarak cevaplanmasının yararlı olacağını belirttim ve sadece bahsedilen soruyu cevaplamaya odaklandım. Bu sorunun, problem olduğu düşünülen her hususun açıklıkla masaya yatırılmasıyla ele alınmasının önemli olduğunu ve zihinlerde oluşan bu konuyla ilgili düğümlerin ancak böyle çözülebileceğini düşünüyorum. Buraya kadar bunu gerçekleştirmeye gayret ettim.

Bu kitap boyunca bir Müslüman’ın evrimci olmasında neden sorun olmadığını göstermeye çalıştım. Bu iddiayı duyan birçok kişi, böylesine bir iddiada bulunulma sebebinin, İslam’ı modern bilime uydurmayla ilgili bir “endişeden” kaynaklandığını zannetmektedir. Bir Müslüman’ın evrim teorisine inanmasında sorun olarak gösterilen her ne varsa onları teker teker ele alarak cevaplamaya çalıştım. Böylece “modern bilime uydurmaya çalışma” zannı-

nın cevaplanmış olduğu kanaatindeyim. Bunu yaparken Kuran'daki hiçbir ayetin zorlama yorumlarını tercih etmedim. Ele alınan ayetlerin incelenmesinden anlaşılacağı gibi Kuran'daki ayetleri en açık anlamlarıyla aldığımızda Kuran'daki hiçbir ifadeyle evrim teorisi çelişmemektedir. Bu ise "Bir Müslüman evrimci olabilir" anlamına gelmektedir. Fakat diğer yandan bu teorinin Kuran ile çelişmediği iddiası "Bir Müslüman evrimci olmalıdır" anlamını taşımamaktadır. Çünkü bu teorinin reddedilmesini gerektiren hiçbir Kuran ayeti olmadığı gibi bu teoriye inanmayı zaruri kılan bir Kuran ayeti de yoktur.

Bu nedenle salt dinsel alanda kalındığında bu teoriye "teolojik agnostik" bir tavır takınılması gerektiğini ifade ettim. Bununla, bu teorinin kabulünün veya reddinin İslami bir tavır olarak gösterilmemesi gerektiğini, salt dini bir bakışla bakıldığında bu teoriye "agnostik" (bilinemezci) bir tavır takınmanın en doğrusu olacağını beyan etmeye çalıştım. Fakat din dışında bilim, felsefe ve sezgilerimizle de görüşlerimizi oluşturmaktayız. Bunlar ışığında yapılacak değerlendirmelerle bu teori hakkındaki kanaat oluşturulmalıdır. Ben, salt dini açıdan konuya baktığımda bu teoriye karşı "teolojik agnostik" bir tavır benimsiyorsam da, bahsedilen diğer araçlar (bilim ve felsefe) çerçevesinde bu teoriyi değerlendirdiğimde, bu teorinin mevcut alternatifler arasında en başarılı açıklamayı sunduğu kanaatini taşıyorum.

Bu teoriye, din adına "Bu teoriye inanan ateisttir" denilerek, ateizm adına "Bu teori ateizmi ispatlamaktadır" denilerek zulüm edilmektedir. Bu kitapta yanlışlığı gösterilen

bu iki yaklaşım da bilimsel verilerin açık fikirli bir şekilde değerlendirilmesini baltalamaktadır. Bir Müslüman, Hz. İsa'yı ilahlaştıranlardan dolayı Hz. İsa'ya sevgisinden vazgeçmediği gibi bilimi ateizm için araçsallaştırmaya çalışan ateistler yüzünden Allah'ın yarattığı varlıkları tanımamızda en önemli yardımcılarımızdan biri olan bilimden vazgeçmemelidir. Siz okurlarıma tavsiyem; evrim teorisi hakkında varacağınız herhangi bir kanaatte dini açıdan bir sorun olmadığını bilmenin rahatlığı ve açık fikirliliğiyle bu teoriye yaklaşmanız ve bilimsel veriler ile felsefi değerlendirmeniz çerçevesinde kanaatinizi belirlemenizdir.

KAYNAKÇA

Adams, Robert, "Moral Arguments for Theistic Belief", Ed: C. Delaney, **Rationality and Religious Belief**, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 1979.

Armstrong, Karen, **The Battle for God**, Ballentine Books, New York, 2001.

Ateş, Süleyman, **Kur'an Ansiklopedisi**, Kuran Bilimleri Araştırma Vakfı, İstanbul, 1997.

Barbour, Ian G., **Religion in an Age of Science**, Harper and Row Publishers, New York, 1991.

_____, **When Science Meets Religion**, Harper Collins Publishers, San Francisco, 2000.

Barkow, Jerome H., "Davranış Kuralları ve Evrimin Davranışı", Çev: Nermin Acar, Ed: Jean Pierre Changeux, **Etiğin Doğal Temelleri**, Doruk Yayınları, Ankara, 2002.

Barlas, Asma, **Believing Women in Islam**, University of Texas Press, Austin, 2002.

Bayrakdar, Mehmed, **İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi**, Kitabiyat, Ankara, 2001.

Bilgili, Alper, "An Introduction to Logical Fallacies:

Dawkins' The God Delusion", **European Journal of Science and Theology**, Vol: 8, No: 2, Temmuz 2012.

_____, "Türkiye'de Bilim Sosyolojisi Tartışmaları Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme", **Sosyoloji Dergisi**, No: 29, 2014.

_____, "An Ottoman Response to Darwinism: İsmail Fenni on Islam and Evolution", **British Journal for the History of Science**, Vol: 48, No. 4, 2015.

Blech, Rabi Benjamin, **Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik**, Çev: Estreya Seval Veli, Gözlem Yayın, İstanbul, 2003.

Bowler, Peter J., **Evolution the History of an Idea**, University of California Press, Los Angeles, 1984.

_____, **Doğanın Öyküsü**, Çev: Meltem Mater, İzdüşüm Yayınları, İstanbul, 2002.

Bradley, Walter L., "Response to Paul Nelson and John Mark Reynolds", **Three Views on Creation and Evolution**, Zondervan Publishing House, Michigan, 1999.

Bucaille, Maurice, **Tevrat, İnciller ve Kur'an**, Çev: Mehmet Ali Sönmez, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

Clayton, Philip, "Neuroscience, The Person and God: An Emergentist Account", Ed: Robert John Russell ve diğerleri, **Neuroscience and The Person**, Vatican Observatory Publications, Vatikan, 2002.

Comte, Auguste, **Pozitif Felsefe Kursları**, Çev: Erkan Ataçay, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 2001.

Çelebi, İlyas, **İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2002.

Darwin, Charles, **The Origin of Species**, Penguin Classics, London, 1985.

_____, **Voyage of The Beagle**, Penguin Classics, London, 1989.

_____, "Özyaşam", Çev: Hüsen Portakal, Ed: Francis Darwin, **Charles Darwin Yaşamı ve Mektupları**, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 1996.

Darwin, Francis, **Charles Darwin Yaşamı ve Mektupları**, Çev: Hüsen Portakal, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 1996.

Davis, John Jefferson, "Response to Paul Nelson and John Mark Reynolds", **Three Views on Creation and Evolution**, Zondervan Publishing House, Michigan, 1999.

Dawkins, Richard, **The Selfish Gene**, Oxford University Press, Oxford, 1989.

_____, **The God Delusion**, Black Swan, Londra, 2007.

Descartes, **Meditasyonlar**, Çev: Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 1996.

Dobzhansky, Theodosius, **Evolution, Genetics and Man**, John Wiley and Sons, New York, 1961.

_____, "Nothing in the Biology Makes Sense Except in the Light of Evolution", Ed: Connie Barlow, **Evolution Extended**, MIT Press, Cambridge, 1994.

Doko, Enis, "Ahlak Argümanı, Ahlaki Anlaşmazlıklar ve Evrim Teorisi", **Kutadgubilig,** No: 32, 2016.

Dorman, Emre, "Kanıtın Götürdüğü Yeri Takip Eden Bir Filozof: Antony Flew'un Ateizmden Vazgeçişi Üzerine", **Felsefe Dünyası**, C: 60, 2014.

Einstein, Albert, **İzafiyet Teorisi**, Çev: Gülen Aktaş, Say Yayınları, İstanbul, 2001.

Flew, Antony, **Darwinian Evolution**, Transaction Publishers, New Brunswick, 1996.

Gish, Duane T., **Fosiller ve Evrim**, Çev: Adem Tatlı, Cihan Yayınları, İstanbul, 1984.

Green, Joel B., "Restoring The Human Person: New Testament Voices For A Wholistic And Social Antropology", Ed: Robert John Russell ve diğerleri, **Neuroscience and The Person**, Vatican Observatory Publications, Vatikan, 2002.

Gould, Stephen Jay, "Sociobiology and the Theory of Natural Selection", Ed: G. W. Barlow ve J. Silverberg, **Sociobiology: Beyond Nature/Nurture**, Westview Press, Colorado, 1980.

_____, Niles Eldredge, "Punctuated Equilibria: Alternative to Phyletic Gradualism", **Models in Paleobiology**, Freeman, San Francisco, 1972.

Happel, Stephen, "Metaphors and Time Asymmetry: Cosmologies in Physics and Christian Meanings", Ed: Robert John Russell, Nancey Murphy ve C. J. Isham, **Quantum Cosmology and the Laws of Nature**, The Center for Theology and the Natural Sciences, Berkeley, 1999.

Hume, David, **A Treatise of Human Nature**, Oxford University Press, Oxford, 1978.

Huxley, Thomas Henry, “Evolution and Ethics”, Ed: Michael Ruse, **Philosophy of Biology**, Prentice Hall, New Jersey, 1989.

Ianitto, P. Luigi ve diğerleri, **Hıristiyan İnancı**, Çev: Leyla Alberti, Sent Antuan Kilisesi, İstanbul, 1994.

Karaman, Hayrettin ve diğerleri, **Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir**, Cilt: 5, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2004.

Kirsc, Marc, **Etiğin Doğal Temelleri**, Çev: Nermin Acar, Giriş Yazısı, Ed: Jean-Pierre Changeux, Doruk Yayınları, Ankara, 2002.

Kitcher, Philip, **Abusing Science the Case Against Creationism**, MIT Press, Cambridge, 1982.

Koç, Turan, **Ölümsüzlük Düşüncesi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Lamarck, Jean Baptiste, **The Zoological Philosophy**, Çev: Hugh Elliot, Macmillan, London, 1990.

Li, Wen-Hsiung, **Molecular Evolution**, Sinnauer Associates Publishers, Massachusetts, 1997.

Malthus, Thomas Robert, **An Essay on the Principle of Population**, Sentry Press, New York, 1965.

Marx, Karl, **Demokritos ile Epikuros’un Doğa Felsefeleri**, Çev: Hüseyin Demirhan, Sol Yayınları, Ankara, 2000.

______, Friedrich Engels, **Din Üzerine**, Çev: Kaya Güvenç, Sol Yayınları, Ankara 2002.

Mayr, Ernst, **The Growth of Biological Thought**, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 1982.

_____, **Toward A New Philosophy of Biology**, Harvard University Press, Cambridge, 1988.

Morris, Henry M., **Scientific Creationism**, Master Books, Green Forest, 2001.

Nelson, Paul ve John Mark Reynolds, "Young Earth Creationism", **Three Views on Creation and Evolution**, Zondervan Publishing House, Michigan, 1999.

Newman, Robert C., "Progressive Creationism", **Three Views on Creation and Evolution**, Zondervan Publishing House, Michigan, 1999.

Newton, Isaac, **The Principia: Mathematical Principles of Natural Philosophy**, Çev: Bernard Cohen ve diğ., The University of California Press, Berkeley, 1999.

Nietzsche, Friedrich, **Deccal**, Çev: Oruç Aruoba, Hil Yayınları, İstanbul, 2001.

_____, **Güç İstenci**, Çev: Sedat Umran, Birey Yayınları, İstanbul, 2002.

Nordenskiöld, Erik, **The History of Biology**, Çev: L. Bucknall Eyre, Tudor Publishing Co. New York, 1920.

Okuyan, Mehmet, **Yayımlanmamış Tefsir Notları**.

Oldroyd, David, **İnsan Düşüncesinde Yerküre**, Çev: Ülkün Tansel, TÜBİTAK, Ankara, 2004.

Osborn, Fairfield, **From the Greeks to Darwin**, Macmillan and Co., USA, 1899.

Paul II, John, "The Pope's Message on Evolution", **Quarterly Review of Biology**, No: 72, 1997.

Peacocke, Arthur, "The Sound of Sheer Silence: How Does God Communicate With Humanity?", Ed: Robert John Russell ve diğerleri, **Neuroscience and The Person**, Vatican Observatory Publications, Vatikan, 2002.

Penrose, Roger, **Büyük, Küçük ve İnsan Zihni**, Çev: Cenk Türkman, İzdüşüm Yayınları, İstanbul, 2005.

Plantinga, Alvin, **Where the Conflict Really Lies: Science, Religion, and Naturalism**, Oxford University Press, Oxford, 2011.

______, "Natüralizme Karşı Evrimsel Argüman", Ed: Caner Taslaman ve Enis Doko, **Allah, Felsefe ve Bilim**, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2015.

Polkinghorne, John, **Quantum Physics and Theology**, SPCK, London, 2007.

Poythress, Vern S., "Response to Paul Nelson and John Mark Reynolds", **Three Views on Creation and Evolution**, Zondervan Publishing House, Michigan, 1999.

Ruse, Michael, **Philosophy of Biology Today**, State University of New York Press, Albany, 1988.

______, **Can A Darwinian Be A Christian**, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

______, "Evrimci Etiğin Savunusu", Çev: Nermin Acar, Ed: Jean Pierre Changeux, **Etiğin Doğal Temelleri**, Doruk Yayıncılık, Ankara, 2002.

Rüşd, İbn, **Faslü'l Makal**, Çev: Bekir Karlığa, İşaret, İstanbul, 1992.

Sarıoğlu, Hüseyin, **İbn Rüşd Felsefesi**, Klasik, İstanbul, 2003.

Taslaman, Caner, **Modern Bilim, Felsefe ve Tanrı**, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2011.

_____, **Ahlak, Felsefe ve Allah**, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2014.

_____, **Evrim Teorisi, Felsefe ve Tanrı**, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2015.

_____, **Kuantum Teorisi, Felsefe ve Tanrı**, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2015.

_____, **Allah'ın Varlığının 12 Delili**, Destek Yayınları, İstanbul, 2016.

_____, **Arzulardan Allah'a,** İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2016.

Theodorides, Jean, **Biyoloji Tarihi**, Çev: Teoman Tunçdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

"The World's Muslims: Religion, Science and Popular Culture", http://www.pewforum.org/2013/04/30/the-worlds-muslims-religion-politics-society-science-and-popular-culture/, 2013.

Troll, Christian W., **Müslümanlar Soruyor Hıristiyanlar Yanıtlıyor**, Çev: Robert Kaya, Sent Antuan Kilisesi, İstanbul, 1992.

Wallace, Alfred Russel, "On the Tendency of Varieties to Depart Indefinetly from the Original Type", **Zoology**, No: 3, 1958.

Wiker, Benjamin, **Moral Darwinism**, Intervarsity Press, Illinois, 2002.

Wilson, Edward O., **On Human Nature**, Harvard University Press, Cambridge, 1978.

_____, "Heredity", Ed: Michael Ruse, **Philosophy of Biology**, Prentice Hall, New Jersey, 1989.

_____, **Doğanın Gizli Bahçesi**, Çev: Aslı Biçen, Say Yayınları, İstanbul, 2013.

Yakıt, İsmail, **Kur'an'ı Anlamak**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003.

Yar, Erkan, **Ruh-Beden İlişkisi Açısından İnsanın Bütünlüğü Sorunu**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Haber-i Vahid", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 14., İSAM, İstanbul, 1996.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi, **Hak Din Kur'an Dili**, Sadeleştiren: İsmail Karaçam ve diğerleri, Zehraveyn, İstanbul, 1992.